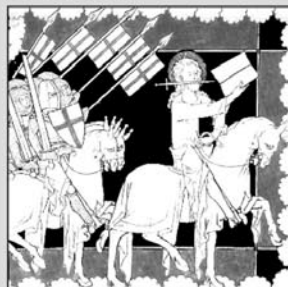
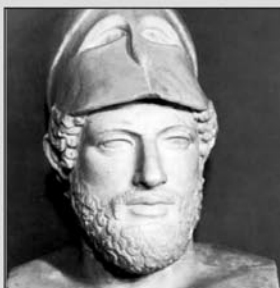
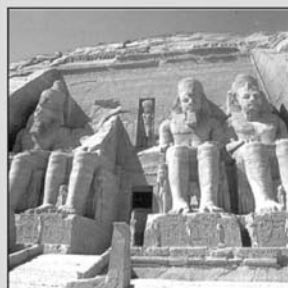

KLIÓ *2020/2*

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Költözés és szállítás az ókorban
Pestis az Oszmán Birodalomban
1918: a nagy egyesülés éve

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Györkös Attila habil.
egyetemi docens, DE; Kozári Monika PhD MTA Doktori Tanács; Madarász
Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE; Reszler Gábor PhD főiskolai tanár,
NYE; Takács Levente habil. egyetemi docens, DE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészet-
tudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető
a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám:
18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Iff. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE

Biernaczký Szilárd CSc. mb. előadó, ELTE BTK

Bitskey István akadémikus, professor emeritus, DE

Bordás Benjámín PhD-hallgató, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Történelmi Intézet

Géczi Róbert PhD, geográfus, honlapszerkesztő, VERITAS Törté-
netkutató Intézet és Levéltár tudományos munkatárs, Wesley Já-
nos Lelkészképző Főiskola

Gyöngyössi Márton DSc, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Történeti
Intézet

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Lang Tünde PhD-hallgató, PTE

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék

Patkós Bence IV. éves történelem–spanyol osztatlan tanár szakos hall-
gató, SZTE

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE: Pécsi Tudományegyetem; SZTE: Szegedi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2020/2

TARTALOM

Ókor

- Tibor Grüll (szerk.): Költözés és szállítás az ókori gazdaságban
(*Lang Tünde*) 3

Közép- és kora-újkor

- Pere Molas Ribalta: Az Aranygyapjú káptalana a barcelonai
székesegyházban (1519) (*Gyöngyössy Márton*) 8
- Maria-Elisabeth Brunert, András Forgó, Arno Strohmeyer
(szerk.): Az egyház kultúráközvetítő szerepe a kora-újkorban
(*Bitskey István*) 18

Újkor

- Steven Beller: A Habsburg Monarchia 1815–1918
(*Bordás Benjámín*) 26
- José Girón Garrote (szerk.): Spanyolország és az Egyesült
Államok 1898-ban. A háború az európai sajtó szemével
(*Patkós Bence*) 33
- Paul Hanebrink: Kísértet járja be Európát: a judeo-bolsevizmus
mitosza (*Peterecz Zoltán*) 43
- Alessandro Masi: Idealizmus és oportunizmus az olasz
kultúrában 1943–1948 (*Madarász Imre*) 50
- Arnold Suppan: Az imperialista békerendszer Közép-Európában
– Saint-Germain és Trianon, 1919–1920 (*Ifj. Barta János*) 54

Nükhet Varlik: Pestis és birodalom a kora-újkor Mediterráneumban – Az oszmán tapasztalat, 1347–1600 (<i>Fodor Mihályné</i>)	62
Mohamed Adhikari: A dél-afrikai szánok kiirtása (<i>Biernaczky Szilárd</i>)	76

Historiográfia

Olga Koseleva: Napjaink oroszországi történetírása a Péter előtti korszakról: új aspektusok (<i>Kurunczi Jenő</i>)	89
Lucian Boia: 1918 – A nagy egyesülés éve. Nemzetek, határok, kisebbségek (<i>Géczi Róbert</i>)	96

ÓKOR

Költözés és szállítás az ókori gazdaságban

A recenzióban egy fontos kötetet fogok bemutatni, mely az antik gazdaságtörténetről szól. A kötet az ókori civilizáció gazdaságtörténetét mutatja be az ókori Közel-Kelettől kezdve, az antik Görögországon és Római Birodalmon keresztül egészen a római Pannoniáig és a Barbaricumig. A könyv 2018-ban jelent meg a L'Harmattan Kiadó gondozásában és a Pécsi Tudományegyetem szerkesztésében. A kötet szerkesztője *Grüll Tibor*, akinek a nevéhez számos ókortörténeti és ókori gazdasággal kapcsolatos munka kötődik. A kötet azért is fontos, mert magyar szerkesztők tollából kevés általános ókori gazdaságtörténeti összefoglalás jelent meg, ráadásul a könyv angol nyelvű. A Pécsi Tudományegyetemen 2013-ban alakult egy gazdaságtörténeti kutatócsoport, amely 2017-ben konferenciát szervezett, a kötet ennek az anyagát tartalmazza.

A kötet 11 cikkből áll, egy német nyelvű kivételével a többi angol tanulmány. Az első fejezet három cikket tartalmaz a Közel-Keletről. Az első tanulmányt *Földi Zsombor József* írta a mezopotámiai birodalom korai babilóniai időszakbeli kereskedelméről. Mezopotámiában az árpa volt a legfontosabb mezőgazdasági és kereskedelmi eszköz. A cikk ezzel kapcsolatban vizsgál egy Larsából előkerült szöveget.

A második cikk *Csabai Zoltán* munkája az új-babilóniai és akhaimenida időszak kereskedelméről, a harmadikat *Hodossy-Takács Előd* írta a dél-levanti kereskedelemről. Csabai Zoltán a Kr. e. VI. századi gazdasági forrásokra, kölcsönökről és adósjegyzékekről szóló gyűjteményre támaszkodott. Az új-babiloni kölcsönök leggyakoribb típusa az *u'iltu*, ami váltó vagy adósjegyzék volt, a németben *Verpflichtungsschein* néven honosodott meg. A cikk végén a szerző közli a forrásokat.

Hodossy-Takács Előd tanulmányában a dél-leventai térség vaskori kis államait és a levantei határvidék kereskedelmét elemezte. Judah, Emon, Ammon és Moab gazdasága nagyrészt a legeltetésen alapult. A dél-levantei kis államok határai mentén három vaskori határzónát azonosítottak, melyeknek jelentős gazdasági befolyása volt. Ezek a zónák nélkülözhetetlenek voltak Judah és Moab államok fejlődésében. A kis államok Omride befolyása alá kerültek a Kr. e. IX. század közepén. A szerző a cikkéhez térképet mellékel a dél-levantei területről.

A következő fejezet az antik Görögországgal foglalkozik. *Patay-Horváth András* jegyzi, és a dél-árkáiai dór szentélyekről szól, amelyek építése összekapcsolódott a győztes háborúkkal.

A következő fejezet a Római Birodalomról szól. Ebben a fejezetben négy cikk található. Gabler Dénes tanulmánya német, a többi angol nyelvű. A tanulmányok a Római Birodalom kereskedelmével foglalkoznak. Gabler írása *Az áru útja a műhelytől a fogyasztókig* címmel a terra sigillatákról szól. A fényes felületű vörös kerámiaedények nem csak a Római Birodalomban és a Barbaricumban fedezhetők fel, hanem eljutottak Indiába is, Arikamedu területén is találtak terra sigillatát. A terra sigillata exportja mutatja a jól kialakított kereskedelmi hálózatot. A kerámia terjesztésében nagy szerepe volt a katonaságnak. A II–III. században a formák lényegesen eltértek az I. századéhoz képest. A hadsereg, főleg a katonatisztek voltak a terra sigillata legfontosabb vásárlói, ők képviselték a legstabilabb vevőkört. Az edénykereskedő a *negotiator artis cretariae* vagy *negotiator cretarius* volt. Az edénykereskedővel kapcsolatos feliratok elsősorban a Római Birodalom nyugati provinciáiból ismertek, például Lugdunumból, ahonnan sigillata műhely is ismert. A sigillaták legnagyobb vásárlói és értékesítői a katonák voltak. A vicusokban és a canabae-ban, ahol a katonák családtagjai laktak, ott terjedtek el. A katonák mellett a közvetítő kereskedők útján jutott el a sigillata az emberekhez. Az írás végén feliratokról és terra sigillatákról láthatók képek, valamint egy térkép a terra sigillaták elterjedéséről a Római Birodalom északi tartományaiban.

Takács Levente a Római Birodalomban az *agri deserti* kérdést vizsgálja. Cicero és Lucanus említették az *agri deserti*, *agri vacui*,

solitudo vagy *rus vacuum* kifejezéseket. A történészek az *agri deserti* kérdését a IV–V. századra vonatkozóan vizsgálták. Az *agri deserti* vagy *vacui* nem korlátozható a késői Római Birodalom időszakára. A késői köztársaságkori és korai császárkori források is utalást tesznek erre a jelenségre. A lakatlan területek háború, adózás vagy gazdasági okok miatt is létrejöttek.

Grüll Tibor a Római Birodalomban használt orvosi növények gazdasági szerepét mutatja be. A mirhát, a tömjént, a fahéjat, a macskagyökért, a sáfrányt és a balzsamot Keletről importálták. A mirha és a tömjén Arábiából, a fahéj és a macskagyökér Indiából, a sáfrány a keleti tartományokból, például Cyrenaica-ból, a balzsam Iudea/Palestina területéről származott. Az orvosi növények piaca jól működött a Római Birodalomban, nagy volt a kereslet ezek iránt. Sokan szenvedtek különböző betegségekben, például egy *lippitudo* nevű szembetegségben. A bibliográfia végén a szerző közli egy I. századból származó orvosi táblát, melyen az EX RADICE BRITANNICA felirat szerepel rajta.

Lehrer Nándor Aquileia városáról írt összefoglalást. Aquileia kiterjedéséről már sok tanulmány született. A szerző szerint fontos a település földrajzi elhelyezkedése. A város kedvező földrajzi adottságokkal bírt, így a Római Birodalom egyik legnagyobb városa lett. Tengerpart mellé épült és folyó szelte ketté. Ez az adottsága összekapcsolta a többi településsel és vízi útvonalat teremtett számára. A szerző a bibliográfia után közöl egy táblázatot az antik itáliai és a mai olaszországi városokról, melyek népességét összehasonlítja. Utána pedig térképeket közöl ezekről a településekről.

Az utolsó fejezet a pannoniai és a barbaricum textilkereskedelemről számol be érmek és ékszerek alapján. *Ivan Radman-Livaja* tanulmányában a sisciai textilkereskedelmet mutatja be az epigráfiai források alapján. A cikk elején ólomból készült cédulák képeit és feliratok rajzait mutatja be. A római textilkereskedelem a XIX. század óta foglalkoztatja a kutatókat. A római textiliparról információkat a feliratok és az ólom cédulák nyújtanak. A pannoniai Siscia fontos textilközpont volt. Textilmaradványok csak nagyon kevés esetben maradnak meg, ezért is fontosak az írásos források erre vonatkozó-

an. A textilkereskedelemmel a *tinctores* és az *offectores* foglalkoztak, az ólomcédulák alapján az I. században és a II. század elején aktívan működtek Sisciában.

Torbágyi Melinda a pannoniai vidéki települések éremhasználatáról számol be. Az éremleletek nagyon fontosak az ókori gazdaságtörténet tanulmányozásához. A szerző leszögezi, hogy a korábbi numizmatikai kutatás a nagyobb területekre, például a városokra és a katonai táborokra fókuszált. A tanulmány célja, hogy bemutassa a villákban és a *vicus*okban előkerült érmeket. A cikk Észak-Pannónia területére koncentrál. A szerző két, Aquincum környékéről jól ismert *vicust* vizsgál, melyek a kelták óta lakottak és az eraviszkusz *civitas*hoz tartoztak. A települések a IV. század végéig működtek. A területeken a késő római időszakból több pénz került elő. A telepelen nagy volt a Iulius-Claudius korszakra datálható érmek száma, ez meglepő, mert az eraviszkuszok a saját pénzeiken kívül nem használtak más pénzt a rómaiak előtt. A Iulius-Claudius időszakra datálható bronzokat még hosszú ideig, a Flavius korszakig használták. Az első római auxiliáris táborok Claudius uralkodása alatt jöttek létre. A római sereget részben ezüst-, részben bronzpénzzel fizették. A Flavius korszakból viszont nincsenek érmek. Az érmek a *vicus*okba és a villákba kereskedelemmel és a katonasággal való érintkezéssel jutottak el. 260 után az *antoninianus*oknak kis száma található meg a budaörsi *vicus*ban. A balácai villagazdaság közepében volt egy veterán település az I. század végétől. Erre az időszakra datálható a kevés Iulius-Claudius kori érem. Az érmek száma megnő a Nerva-Hadrianus időszakban és a Severus korszakban is. A IV. század elején élte a villa a virágkorát, ekkor mozaikokat, falfestményeket készítettek. Egy éremkincs került elő, melyet 260 körül rejthettek el, *antoninianus*okból és viminaciumi bronzokból állt. A IV. század jellemző érme az *aes*. A szerző a bibliográfia után diagramokat közöl a pátyi és a budaörsi *vicus* éremleleteiről. Pátyon és Budaörsön is a legtöbb érem a IV. századra koncentrálódik. A szerző a lelőhelyekről is mellékelte képet. A balácai éremleletet is diagrammal szemlélteti. Cikkéhez a római pénzleletek észak-pannóniai elterjedéséről térképeket is mellékel. Oszlopdiaqramon

szemlélteti a Rába folyó és a Bakony–Vértes között, illetve a Balaton-felvidéken talált római érmeket.

Dagmara Król a közép-európai-barbaricumai római ékszereket mutatja be tanulmányában. A Barbaricummal a kereskedelem a Borostyánkő úton folyt, a katonasággal ruhákat, kerámiákat, pénzt, luxus tárgyakat cseréltek. A Lengyelország területén talált római leleteket még nem katalogizálták. A mai Lengyelország területén a Przeworsk, Wielbark, Puchov és Lubusz kultúra terjedt el. A szerző az ékszereknek két típusát vizsgálja: a testékszereket és a ruha tartozékokat. Az ékszerek között vannak fülbevalók, diadémok, hajtűk, nyakláncok, függők, medálok, gyöngyök, gyűrűk, karkötők, karperecek. A ruha tartozékok közé tartoznak a fibulák/melltűk és övcsatok. A hajtűk elkülönítése problémás, mert a korai római vaskortól használták őket. A medálokat a késő római vaskortól kezdve az V. század első feléig használták. A Barbaricumban többször ajándékoztak arany medálokat. Gyöngyök, főleg üveggyöngyök is gyakran fordulnak elő a Barbaricumban. A szerző kitér arra, hogy a II. világháborúban számos lengyel múzeumot kifosztottak és a tárgyak eltűntek, ezek között volt több római tárgy is. A rómaiakkal való kereskedelem fontos volt a Közép-európai Barbaricumban.

A cikkeket számos ábrával és táblázattal szemléltették. A cikkek végén tartalmaz bibliográfia segíti a témában való mélyebb kutatást. A szerzők ókortörténészek, régészek, a téma szakértői.

Tibor Grüll (ed.): *Mobility and Transfer Studies on Ancient Economy. Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies*. (Tanulmányok a mobilitásról és szállításról az ókori gazdaságban. Ókori közel-keleti és Mediterráneummal kapcsolatos tanulmányok) Volume 3. Department of Ancient History, The University of Pécs. L'Harmattan, Budapest, 2018. 7–198.

Lang Tünde

KORA- ÉS KÖZÉPÚJKOR

Sedes Europae, 1519

Az Aranygyapjas Rend káptalana a barcelonai székegyházban

A barcelonai székegyház tavaly emlékezett meg V. Károly német-római császárrá választásának ötszázadik évfordulójáról. Az eseményt számtalan rendezvény és kiadvány kísérte, utóbbiak közül egy, az Aranygyapjas Rend rendi káptalanjának Barcelonában tartott 1519-es ülésével, és különösen is a székegyházi stallummal, pontosabban annak ezen alkalomból festett címereivel foglalkozik. A most bemutatandó kiadvány szerzője a rend történetének összefoglalásakor, valamint a stallum címereinek leírásakor a káptalani levéltárban őrzött, XVII. századi kódexre is támaszkodhatott, így elsődleges forrásfeltárást is végzett. A kézirat azért is fontos, mert a rendi káptalan ülésének továbbélő helyi hagyományát dokumentálja.¹ Az alábbiakban *Pere Molas Ribalta*² tanulmányának ismertetésén túl arra szeretnék vállalkozni, hogy röviden az Aranygyapjas Rend korai történetének magyar vonatkozásait is bemutassam.

Az Aranygyapjas Rend

Az *Aranygyapjas Rendet* 1429-ben Burgundia és Brabant hercege, Jó Fülöp alapította. A Valois-család egyik ágából származó hercegek fővárosukból, Dijonból, Burgundián kívül a mai Belgium, Hollandia és Luxemburg területére is kiterjeszkedő országot irányítottak. A szerző a rend előtörténetének tárgyalásakor – helyesen – fontosnak tartotta áttekinteni a különböző (egyházi) lovagrendek történetét,

1 Còdex 242, Káptalani Levéltár, Barcelona

2 Pere Molas Ribalta (1942) kora újkori témákkal foglalkozó katalán történész, a Barcelonai Egyetem professor emeritusa (<http://www.ub.edu/historiamoderna/miembros/pere-molas-ribalta-2/?lang=es>, letöltés ideje: 2020. április 1.).

majd mindezt átvezetni a késő középkorban a keresztes hadjáratok eszméjének újraéledéséhez. Ez az ideológia az újabb, immáron világi lovagrendek alapításában öltött testet: a legkorábbi a III. Edward által, még a XIV. században alapított *Térdszalag Rend* (1348),³ a folyamat végét pedig a francia királyok által alapított *Szent Mihály Rend* (1469) jelzi. (Kicsit szomorúan kell megjegyeznünk, hogy a két magyarországi világi lovagrend: a *Szent György* (1326) és a *Sárkány Rend* (1408) a kiadványban – vitathatatlan jelentőségük ellenére – nem kapnak említést, holott a Szent György Rend alapítása megelőzi a Térdszalag Rendét.⁴) Ebben a gondolatkörben született meg az Aranygyapjas Rend is, amelynek eredeti célja az volt, hogy a hercegség különböző területein élő nemességet összefogja, a herceg személyéhez kösse.⁵

Fülöp herceg nem volt király, és bármennyire is szuverén uralkodóként viselkedett, saját katonai rendjének megalapításával tekintélyét kívánta növelni. A rendalapítás gondolata az egyik udvari ünnepély végén foganhatott meg, az *aranygyapjú* elnevezés pedig az antikvitásba vezet vissza, hiszen azt az argonauták legendája ihlette. Ezt jelzi a lovagok avatásakor átadott láncon függő szimbolikus állatábrázolás (gerezna) is.⁶ Az 1431-es ünnepi káptalanon a rend kancellárja már a bibliai eredetet emelte ki, amikor Gideon bíró győzelme után bemutatott áldozatára hivatkozott. Az első rendi létszám még huszonöt fő volt, ezt az 1430-ban Lille-ben tartott káptalan által elfogadott státútum harmincra emelte. Miközben a tagság eredetileg

3 A Térdszalag Rend történetéhez magyarul: *Makai Ágnes – Héri Vera: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben.* Budapest, Helikon Kiadó, 2002. 9–10. III. Edward a crécy csatában saját térszalagjával adott jelt a támadásra, állítólag erre emlékezve nevezték el rendjét. Más források szerint a király szerelme egy udvari bálon elvesztette térszalagját, amelyért – udvaroncai derültsége közepette – az uralkodónak kellett lehajolnia. A király ekkor annyit mondott, hogy nemsokára maguk is megtiszteltetésnek tartják majd, ha ilyet viselhetnek.

4 Történetükhöz röviden: *Makai Á. – Héri V. i. m. 20–22.*

5 Az Aranygyapjas Rend történetéhez magyarul: *Makai – Héri i. m. 9–11.*

6 Más vélemények szerint a stilizált tüzkövekből és tüzcsholó acélokból álló láncon függő arany kosbor Burgundia gazdagságára utal, de az az elképzelés is felbukkan, hogy a herceg egyik aranyhajú udvarhölgyére emlékeztet: *Makai Á. – Héri V. i. m. 10.*

a tartományok nemességéből verbuválódott, a század folyamán megkezdődött a rendi lánc politikai okokból különböző fejedelmeknek történő adományozása révén a rendtagság kiszélesítése. Különösen nagy diplomáciai értéke volt az aragón királyok – V. Alfonz és II. János – kitüntetésének, hiszen ők a francia királyok ellenségei voltak. Utóbbi király fiát, Ferdinándot még Kasztília hercegeként vették fel a rendtagok közé. A sort lehetne folytatni I. Ferdinánd nápolyi királlyal, vagy Anglia királyaival, a York házból származó IV. Edwarddal és a Tudor VII. Henrikkel. Pere Molas Ribalta ugyan nem említi, de rendtagságot nyert a magyar király, Hunyadi Mátyás is.⁷ Az új tagokat a burgundiai herceg különböző tartományaiban megtartott káptalanok mindig ünnepélyesen fogadták a rend lovagjai sorába. Érdekes módon Dijonban, ahol a hercegi kápolna és egyúttal a rend központja volt, összesen csak egy alkalommal tartottak rendi gyűlést. A tizenkilencedik káptalanra viszont Barcelonában került sor, a szervezet korai történetében ez volt az egyetlen alkalom, amikor a rend eredeti (azaz a burgundi herceg uralmi) területén kívül gyűltek össze a lovagok. Ez a helyszínválasztás azonban a dinasztikus változásoknak köszönhető: a rend feletti irányítást átvették a Habsburgok.

Az Aranygyapjú és a Habsburgok

Mivel Károly hercegnek nem volt fiúörököse, a Burgundiai Hercegséget XI. Lajos francia király kívánta megszerezni, ám a burgundi herceg leánya időközben férjhez ment Habsburg Miksa főherceghez. A frigy legfontosabb hozadéka a Habsburgok számára Németalföld megszerzése volt, akik ezzel együtt az Aranygyapjas Rend vezetését is megszerezték. A később római királlyá is megválasztott Miksa után fia, Fülöp következett a rend élén. Ebben az időszakban kezdték meg a Habsburgok házassági politikájukkal érdekkörükbe vonni az Ibériai-félszigetet: Szép Fülöp és felesége, Örült Johanna Kasztília uralkodói lettek; köszönhetően annak, hogy Johanna szülei, II. Ferdinánd aragóniai király és I. Izabella kasztíliai királynő egyesítették Spanyolorszá-

⁷ Mátyást az Aranygyapjas Rend Brüggében tartott káptalana 1478. április 30-án választotta tagjai közé: *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 371., *Makai Á.* – *Héri V.* i. m. 11., 22.

got, míg Fülöp szülei, I. Miksa és Burgundi Mária szintén hatalmas területek felett uralkodtak, az unoka, a későbbi V. Károly pedig ennek következtében már világbirodalommal rendelkezhetett.

V. Károly és az Aranygyapjú

Az Aranygyapjas Rend jelentőségét jelzi, hogy Károly jóval hatalomra kerülése előtt, már 1501-től a rend lovagja volt. A családban bekövetkezett halálesetek révén elkezdődött a hosszas hatalomátvételi folyamat, birodalmának az egyes családtagoktól megörökölt részeit több részletben tudta átvenni 1515-ös nagykorúvá nyilvánítása után. Károly uralmának elismertetése ibériai tartományaiiban különösen nehezen ment: Kasztíliában csak a mentális betegségben szenvedő anyja társuralkodójaként ismerték el, Aragóniában pedig meg kellett küzdenie a rendek akaratával. Helyzetét nehezítette a flamand udvaroncai iránti ellenszenv. A hosszas tárgyalási folyamat végén, 1518-ban Barcelonában találkozott a katalán rendekkel is, de eddigre már eldöntötte, hogy a rend következő káptalanját oda fogja összehívni. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy a rend negyven lovagja közül heten is a kíséretében voltak. Az ünnepélyes káptalan megrendezéséért a rend „ceremóniamestere”, a címerkirály volt felelős. Kiemelt jelentőséget kapott a szabályzatnak megfelelően az is, hogy a székesegyház késő gótikus stallumára fel kellett festetnie a rendtagok címereit.⁸

Hozzá kell azonban tenni, hogy nem ez volt az első, Károly által összehívott káptalan. 1516-ban ugyanis Brüsszelben sor került a rend vezetésének ünnepélyes átvételére, ezen a rendi gyűlésen tizenegy lovag vett részt. A teljes és tényleges rendi létszám még csak tizenöt lovag volt, de ekkor született meg a döntés: a gyarapodó birodalom tartományaira tekintettel a taglétszámot ötven főre kell felemelni. Tíz helyet kapott Kasztília és Aragónia, négyet a német tartomá-

8 A székesegyház gótikus stalluma 1455-ben készült. Az 1519-es káptalan alkalmából a címerek megfestésére az elzászi születésű, „spanyol” festő, Burgundiai János (Juan de Borgoña / Joan de Borgonya) kapott felkérést, míg a stallumok hátooldalának reneszánsz reliefszítését (Szent Eulália mártíromsága) ezzel egyidejűleg Bartolomé Ordóñez szobrász alkotta meg: *Regàs, Ricard*: Barcelona Cathedral. (Patrimonium 1.) Barcelona, Triangle Postals, 2018. 65–75.

nyok, tizenötöt Burgundia nemessége, és három külföldi uralkodó is bekerülhetett a rendtagok sorába. A jó szándék jeleként tagságot kapott a burgund hercegek ősellensége, a francia király, I. Ferenc, de a Károllyal rokon portugál király, I. Manuel, valamint a magyar és cseh király, II. Lajos sem maradhatott ki. A szintén sógorságba keveredett VIII. Henrik angol király már korábban, még walesi hercegeként, 1505-ben elnyerte a rendtagságot. Természetesen nem lehetett kihagyni a lovagok sorából Károly testvérét, az ekkor még Spanyolországban élő Ferdinánd herceget sem, aki 1517-ben kapta meg a rendi láncot bátyjától. A renddel az európai nagypolitika tényezőjévé vált, olyan klubbá, ahova érdemes lett bekerülni.

1519 februárjában Károly ünnepélyesen vonult be Barcelonába, ahol fényes pompával fogadták. Szembe kellett azonban néznie egy súlyos alkotmányjogi problémával: katalán alattvalói azt a nézetet képviselték, hogy mindaddig, amíg nem teszi le az uralkodói esküt az alkotmányra, nem hívhatja össze a rendi gyűlést, mert nem számít törvényes királynak. Károly hosszas és elhúzódó tárgyalásoknak nézett elébe, végül esküt tett, és ismételten összehívta a rendi gyűlést. Időközben elhunyt nagyatyja, I. Miksa császár, így megnyílt az út a római királyi (majd császári) cím felé: megörökölte nagyapja tartományait. A barcelonai székesegyházban méltóságteljes gyászszertartást tartottak az elhunyt császár lelkiüdvéért, amelyen az Aranygyapjas Rend jelenlévő lovagjai is részt vettek. A gyászszertartást követően Károly új lovagokat avatott, akik megkapták a rendi láncot, és letették a hűségesküt. A rendi ünnepség a szabályoknak megfelelően március 5-én, szombaton, délután 4 órakor kezdődött és három napig tartott. Az ünnepségen résztvevő lovagok ruhája a rendi előírásoknak megfelelően bíborszínű bársony volt. A rezidenciáról induló menetet a királyi kápolna énekesei nyitották meg, majd Barcelona püspöke következett, utána kettesével a rendi láncsal felékesített lovagok vonultak. A szertartás után a résztvevők a királyi palotába mentek, az ünnepi lakomára. Másnap nagy körmenetet tartottak a városban, a szertartáson megemlékeztek a távollévő és elhunyt lovagokról is. Ezt követően ismét lakoma következett, utána visszatértek a templomba, majd onnan újra a palotába. A harmadik napon ismét az elhunytak-

ról emlékeztek meg: az elhunyt lovagok lelkiüdvéért imádkoztak, de gyertyát gyújtottak a távollévő lovagokért is. A rend titkára beszédet mondott, amelyben összefoglalta a szervezet történetét. Bár a lovagrend által használt nyelv a francia volt, a spanyol lovagokra tekintettel a beszédet latinra is lefordították. A szónoklat megemlékezett a rend százkét már elhunyt tagjáról is. A szertartás után a lovagok ünnepi ebédre vonultak, majd 3 órákor már ismét a székesegyházban voltak, immáron fehér ruhába öltözöttek. Az ünnepségsorozatot kedden egy, a Szűzanyának ajánlott nappal zárták le.

Időközben a Frankfurtban összegyűlő hét választófejedelem júniusban Károlyt választotta római királlyá. A hírt Barcelonában kitörő örömmel és hatalmas ünnepségekkel fogadták, a székesegyházban Te Deum-ot énekeltek.

Az Aranygyapjú lovagjai

Ezen az ünnepélyes barcelonai szertartásokon a lovagrend azonban korántsem jelent meg teljes létszámban, a külföldi uralkodók eleve távol maradtak. Valójában csak azok a lovagok vettek részt az ünnepségeken, akik egyúttal Károly udvartartásának tagjai is voltak. A teljes rendi létszám Károllyal együtt harminchat fő volt, közülük huszonketten az 1516-os rendelkezések nyomán lettek rendtagok. A korábban avatott lovagok közül a legrégebben (1481 óta) rendtagsággal Jean de Berghes rendelkezett. A barcelonai káptalan jelentőségét viszont éppenséggel a bővítés, a spanyol arisztokrácia betagozódása adta, hiszen erre a célra az előző káptalan tíz helyet állapított meg. Rajtuk kívül Károly politikai céljainak megfelelően más új tagok is bekerültek: itáliaiak és németek, sőt a lengyel király, Zsigmond felvételével már Európa királyainak többsége a lovagrend tagja volt. A spanyolok rendbe történő 1519-es benyomulása persze csak látszólagos volt, mert a későbbiek során (az 1531 és 1559 között) felvett hetven rendtag közül csak tíz volt spanyol, ekkor már a felvételen – a szabályok módosítása következtében – Károly egyedül, külön káptalan összehívása nélkül dönthetett. Ennek oka azonban korántsem politikai, hanem gazdasági volt: a spanyol előkelők a kasztíliai

katonai rendet részesítették előnyben, ahonnan tagságukért szép fizetést húzhattak, míg az Aranygyapjas Renddel „csak” a dicsőség járt, ráadásul a lovagok más rendhez nem is csatlakozhattak (ez alól az uralkodók kaptak egyedül felmentést).

Pere Molas Ribalta tanulmánya után a kiadványban egyenként megtalálhatjuk a székesegyházi stallum címereit, fényképpel, illetve külön ábrán azt is, hogy a stallum melyik részén található a címer, így rögtön az ülésrend is megismerhető. Minden címer esetében olvashatjuk a címer tulajdonosának nevét, rangját, illetve egy-egy fontosabb életeseeményét. A sorrend is informatív, ugyanis az egyes címerek tulajdonosaik rendbe történt föl vételének sorrendjében követik egymást (1481, 1491, 1501, 1505, 1516, 1519). Számunkra különösen is érdekes a tragikus sorsú, fiatal magyar királynak a rendi hierarchiában előkelő helyre festett címere.

II. Lajos és az Aranygyapjas Rend

Az újabb történeti irodalomból ismeretes, hogy a Habsburgok II. Lajost már életében tudatosan és előszeretettel szerepeltették a családi ikonográfiában. Például az 1516-ra keltezhető sablon-i Miasszonyunk imádása falikárpiton ábrázolt családtagok között, Habsburg Mária közelében feltűnő, hermelinpalástos, Aranygyapjas láncsal kitüntetett fiatal fejedelmet Bárány Attila okkal azonosítja az ifjú, de ekkor talán még nem uralkodó (nincs koronája), Jagelló Lajos herceggel.⁹

Miksa császár már viszonylag korán, tíz éves korában felvette Lajost az Aranygyapjas Rend tagjainak sorába, az 1519-es barcelonai rendi káptalanon pedig, a székesegyházban a császár címere után kiemelt, a harmadik helyre került a cseh és magyar király címere: a stallum bal oldalán Miksa császáré mellett I. Ferenc, francia király, majd II. Lajos, magyar és cseh király címerét láthatjuk.¹⁰

9 *Bárány Attila*: Adalékok Mohács emlékeztetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban. In: A magyar emlékeztethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. Mohács példája. Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. (Loci Memoriae Hungaricae II.) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. 371.

10 *Bárány A.* i. m. 379.

A stallumra festett négyelt címerpajzs első és negyedik mezejében a vágások (Magyarország), második és harmadik mezejében piros mezőben ezüst oroszlán (Csehország) látható. A szív-pajzsban piros mezőben kiterjesztett szárnyú ezüst sas (Jagelló-címer) van. A címerpajzsot – ahogy minden rendtag itt megfestett címere esetében – az Aranygyapjas Rend jelvénnel ékesített lánc keretezi.

II. Lajos uralkodói reprezentációjában is fontos szerepet játszott az Aranygyapjas Rend. Hans Krell, a király udvari festője több képet is festett Lajosról, de ezekről mindig hiányoztak a magyar uralkodói felségjelvények, de kivétel nélkül ott van az Aranygyapjas Rend jelvénye; ez jelezheti egyrészt a szoros kapcsolatot a Habsburgokhoz, a császári udvar reprezentációjának történő kifejezett alárendelődést, de egyértelművé teszi a szemlélő számára a király uralkodásra alkalmasságát is.¹¹

Az Aranygyapjas Rend jelvénye megjelenik a II. Lajos életében vert egyes emlékérmeken is. Így a Beheim Bernát kamaraispánsága idejében (erre utal az emlékérméken látható K–B verde- és mesterjegy), 1525-ben Körmöcbányán vert ezüst emlékérmeken (H. 198., KHM 1777.), illetve a szintén ugyanekkor és ugyanott vert arany és ezüst emlékérmeken (H. 199., KHM 1778.) láthatjuk a rendi láncot a király portréján. Az Aranygyapjas Rend jelvénye még a szintén 1525-ös évszámot viselő, de egyoldalú, öntött, ezüst, illetve bronz portréérmeken (H. 194., KHM 1780.) is feltűnik, amelyek egy sorozat részeként készültek, ám keltezésük legalábbis kérdéses (véltetően a rajtuk szereplő évszámnál később készültek).¹²

11 *Erdős Zoltán*: II. Lajos ikonográfiája a 16. században. *Turul* 87. (2014) 126.

12 *Huszár Lajos*: A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebb időktől 1850-ig. I. Történeti érmek. 1. Középkor. (Az Éremgyűjtők kiadánsorozata 5. szám / 5. csoport: Érem. Plakett) Budapest, Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1972., *Gyöngyössi, Márton – Winter, Heinz*: Münzen und Medaillen des ungarischen Mittelalters 1000–1526. (Sammlungskataloge des Kunsthistorischen Museums 4.) Wien, Kunsthistorisches Museum, 2007. 139–140., *Erdős Z.* i. m. 125–128. Az első két emlékérem-típuson látható jegy alapján gondolhatta azt Erdős Zoltán, hogy a vésnök a több szempontból is tehetséges Beheim Bernát lehetett, valójában azonban a vésnök személye bizonyossággal nem azonosítható, a K–B jegy a korabeli körmöci veretű pénzekben is felbukkanó jegy, a verde („Kremnitz”) és a kamaraispán („Bernhard” vagy „Beheim”) azonosítására szolgál. A harmadik esetben Huszár Lajos pedig eleve ismeretlen német mestert feltételez. A korabeli körmöci vésnökökről részletesen: *Huszár Lajos*: Körmöcbányai éremvésők →

Az uralkodói reprezentáció ezen emlékeiből eléggé nyilvánvaló, hogy II. Lajos és udvara számára éppen annyira fontos volt a királynak az Aranygyapjas Rendben elnyert tagsága, mint amennyire fontosnak érezték a Habsburgok azt, hogy a fiatal magyar és cseh királyt családtagként, saját propagandájuk eszközeként uralkodói reprezentációjukban megjelenítsék. Az 1519-es barcelonai rendi kaptalán alkalmából készült székesegyházi stallumcímerek között a fiatal király címere ennek a Habsburg–Jagelló szövetségnek és II. Lajos császári reprezentációban betöltött szerepének fontos emléke.

Pere Molas Ribalta: El capítol del Toisó d'Or a la Catedral de Barcelona (1519). [Az Aranygyapjú káptalana a barcelonai székesegyházban (1519)] (Sedes Europae. 1519–2019. 2.) Barcelona, Catedral de Barcelona, 2019. 51 p. ill., ISBN 978-84-09-12272-1

Gyöngyössy Márton

és emlékérmek a XVI – XVII. században. (1500–1650). *Numizmatikai Közlöny* 26–27. (1927–1928) 75–79., *Paulinyi Oszkár*: Adatok a körmöcbányai éremvéssők és emlékérmek kérdéséhez a XVI. század első feléből. *Numizmatikai Közlöny* 48–49. (1949–1950) 35–40.

I. Lajos magyar és cseh király címere a barcelonai székesegyház kanonoki stallumában (mellette balra I. Ferenc francia király címere látható, jobbra Guillaume de Croy, Chièvres urának, V. Károly főkamarásának címere volt, de egy későbbi felújítás során lefestették)

Az egyház kultúraközvetítő szerepe a kora-újkorban

A tanulmánykötet bevezetőjében *Arno Strohmeier* salzburgi professzor abból az alaptételből indul ki, hogy a keresztény hitközösségek a középkortól egész a modern korig anyagi, szimbolikus és kulturális értékek közvetítésében mindig kiemelkedően fontos szerepet játszottak. Szerinte a címben szereplő „Kulturtranszfer” fogalmát *Fernand Braudel* 1949-ben használta először, azóta pedig a történettudomány számos ágában termékeny kutatási szempontként jelent meg. A kulturális javak közvetítése Európa különböző régiói között a tapasztalat szerint a múltban jelentősen gazdagította mind az átadó, mind az átvevő fél műveltségi terét, ezért mutatkozott indokoltnak ennek útjait és módjait, tipikus eseteit tanulmányozni. Az így kialakított koncepciónak a jegyében került sor 2012-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, Piliscsabán, arra a nemzetközi konferenciára, amelyen a rendező szerv partnere volt a bonni Friedrich-Wilhelms Universitát történettudományi intézete. Az ott elhangzott előadások szerkesztett és kiegészített változataiból állt össze a jelen kötet, amely így közép-európai kitekintéssel kíván képet adni a kora újkori konfesszionális kulturális kölcsönhatások egyes lényeges kérdéseiről. A vizsgálódások a déli német nyelvterület, Észak-Itália, Cseh- és Magyarország régióira és műveltségközvetítő személyiségeire terjednek ki (talán csak Lengyelország kapott kevesebb figyelmet). Már ez a témaválasztás is jelzi, hogy a sokfelekezetű térség ilyen szempontú áttekintése társadalmi, politikai és vallási

aspektusok együttes alkalmazását, interdiszciplináris megközelítést igényelt.

A kötet 15 esettanulmányt tartalmaz, ezek négy nagyobb témakört ölelnek fel. Az első az etnikai, nyelvi és vallási pluralitás kérdéseit tekinti át. A felső-magyarországi multietnikus térségben felmerülő felekezeti ellentéteket és a rájuk alkalmazott megoldási kísérleteket *Guitman Barnabás* veszi górcső alá. Az ottani társadalom négy legerősebb csoportja (a szabad királyi városok, az arisztokrata földbirtokosok, a köznemesek és az ott állomásozó királyi haderő tisztjei) által kialakított erőegyensúly törekénységét adatok sorával illusztrálja, s a konfliktuszónákat is bemutatja. Meggyőző következtetése szerint a vallási ellentéteket a térségben nem annyira az erőszakos hatalmi politika, mint inkább a szóbeli meggyőzési kísérletek, vitairatok, cenzúrendeletek jellemezték, a XVI. században ez lehetővé tette a reformációs áramlatok viszonylag szabad érvényesülését. Az erdélyi szász közösségek helyzetét *Lőkös Péter* tanulmánya tekinti át, ő az önkép és idegenkép megjelenését követi nyomon a XVI. századi szász lelkészek történeti munkáiban. Nem csupán összegyűjti az erre vonatkozó irodalmi toposzokat, hanem a későbbi irodalomban is regisztrálja recepciójukat. Felhívja a figyelmet többek között arra is, hogy Christian Schesaeus terjedelmes latin költeménye, a *Ruina Pannonica* még Zrínyi Miklós eposzára is termékenyítően hatott. A 16. századi szász historikusoknak a románokról és a törökökről kialakított kedvezőtlen képe a következő évszázadokban tovább hagyományozódott, ezt több példával is illusztrálja a tanulmány. A legkorábbi évszázadokra nyúlik vissza *Vizkelety András* vizsgálódása: a Kárpát-medencébe betelepült német és szláv etnikumtól átvett szókincsről állapítja meg, hogy az jelentősen gazdagította a magyar szakterminológiát, főként az egyházi kultúra terén. A lelkipásztori praxis alkalmi (imád-

ságok, katekizmusok, keresztelési szövegek, egyházi énekek, egyéb liturgikus textusok) a soknyelvű térségben mind az átvevő, mind az átadó nyelvi kontextust árnyalták. A vallásos közösségek (plébániák, szerzetesrendek, főként a ferencesek) ilyen módon a transznacionális kultúraközvetítés terepét jelentették a többnyelvű régiókban, főként Felső-Magyarország városaiban.

A második nagyobb témakör a térség politikai kultúrájának minőségét, változatait teszi mérlegre. *Fazekas István* a Magyar Udvari Kancellária (Ungarische Hofkanzlei) szerepét vizsgálja meg a kultúrtranszfer szempontjából. Felvázolja a magyar államapparátus 1540-es években történt átszervezését, megvilágítja a klerikusok részvételét az intézmény szolgálatában. A titkári posztot neves személyiségek töltötték be a Mohács utáni évszázadban, többek között Draskovich György, Dudich András, Istvánffy Miklós, Verancsics Faustus és Lippay György, az ő karrierjük később jelentékenyen felívelt, s az eltérő kulturális közegek közötti közvetítő szerepük politikai és egyházi pozíciójukból adódott. A kancellárookra ez még inkább érvényesnek mutatkozott, Oláh Miklóstól (1546) Esterházy Imréig (1725) valamennyien részesei lettek annak a kulturális pluralizmusnak, amely a térséget meghatározta. *Forgó András* egy tanulságos esettanulmány révén mutatja be azt a politikai, társadalmi és kulturális közvetítői szerepet, amelyet Keresztély Ágost (Christian August von Sachsen-Zeitz, 1666–1725) 1707-től esztergomi érsekként töltött be a Magyarországon. Minthogy ő külhonosként került a legfőbb magyar egyházi dignitásba, különösen is kérdésesnek mutatkozott alkalmazkodóképességének mérlegelése, integrációs lehetőségeinek felmérése. Meggyőzően mutatja be a tanulmány, hogy az érsek sikeres közvetítő lett Bécs és a magyar rendek ellentétei között, a szatmári békesszerszerzés után elveinek feladása nélkül is kompromisszumkész-

séget tanúsított a szembeálló felek között. Figyelembe vette mind a római kúria tridentinus álláspontját, mind a Habsburg-dinasztia érdekeit, de a magyar (nagyreszt protestáns) rendek szempontjaival is számolt, a felekezeti viszályok mérséklését tartotta szem előtt. Főként 1716-ig lehetett hatásos a tevékenysége, mert ezt követően a császár képviselőjeként Augsburgban tartózkodott, eltávolodván a hazai társadalmi közegetől.

Sok tanulással járó témát tárgyal *Tusor Péter* tanulmánya, amely azt mérlegeli, hogy milyen esélyei voltak az 1630–1640-es évek fordulóján a katolikus felekezetszerveződésnek. Lippay György egri püspök Rómába küldött *ad limina* jelentése alapján vizsgálja meg a katolikus konfeszióalizáció magyarországi helyzetét. Az 1641 körül keletkezett irat az egri főpásztor részéről egyrészt helyzetjelentés, másrészt a jövőt illető lehetőségek taglalása. Kifejti, hogy a magyar arisztokrácia számos tagjának katolizálása ellenére az ország lakosságának túlnyomó többsége továbbra is protestáns, s ezen az eddigi módszerekkel nem is lehet változtatni. Szerinte a földesúri felekezeti kényszer korlátozott hatású, a hajdúság és a köznemesség hitváltását kellene elérni, nagyobb súlyt kellene helyezni a papok, sőt még a licenciátusok képzésére is, s mindehhez a pápa anyagi támogatására lenne szükség. Mivel ez nem valósult meg, így meggyőzően vonja le Tusor a következtetést, miszerint a római centrum nem kívánt támogatni olyan nemzeti epizkopátust, amely a Habsburg-dinasztiával együttműködve fokozatosan az államegyházi keretek elfogadása felé orientálódott.

Szilágyi András a művészettörténet részéről járul hozzá a téma sokirányú megvilágításához. A posztridentinus katolicizmus jelentős könyveinek (Biblia-kiadások, reprezentatív prédikációskötetek, Pázmány Kalauza) díszesen illusztrált címlapjait veszi görcső alá, a sokszorosított grafika révén mutatja be az átvételeket, változásokat, variációkat. A könyvkiadók és

illusztrátorok valóban tipikus közvetítők lettek a különböző kulturális régiók között, a díszcímlapokon szereplő dekoratív elemek, szentábrázolások, szimbolikus motívumok határon át terjedtek és gazdagították a kulturális javak kínálatát. A *Gózsy Zoltán–Varga Szabolcs* szerzőpáros tanulmánya viszont már a XVIII. század első felébe vezet át, az egyházi nevelésben mutatkozó kulturális kölcsönhatásokat a pécsi egyházmegye példáján mutatja be. Ott szeminárium csak 1736-ban létesült, ezt megelőzően a plébániákon csak külföldön tanult klerikusokat alkalmaztak, ők jelentettek kulturális kapcsolatot a tágabb régió szellemi életével nem csupán egyházi, de társadalmi és politikai téren is.

A kötet harmadik nagyobb egységét a szerzetesrendek kultúrákövetítő szerepének elemzése teszi ki. Itt két tanulmány a pálos, egy pedig a ciszterci rend műveltségi kapcsolatait tárgyalja.

Maria-Elisabeth Brunert a paulinus rend történetéből kiindulva állapítja meg, hogy a különböző kolostorok közötti kapcsolatokat elevenen tartó szerzetesek hatékonyan terjesztették el a különféle devóciós formákat a régiók között. Két példát is hoz erre, ezúttal Lengyelországból: a csensztohovai székesegyház csodatévőnek tartott Fekete Madonnája, mint katolikus zarándokhely gyakorolt vonzóerőt az egész térség hívői közösségre, emellett pedig a Jasna Góra-i pálos nyomda alakított ki számottevő kulturális kapcsolatokat nemzetközi vonatkozásban is. Mindkét katolikus centrum működésének részletezése igazolja, hogy a kultúrjavak áramlása nem volt egyirányú, hanem sokkal inkább kölcsönös, mind az átadó, mind az átvevő profitált belőle. Ugyanezen rend történetéről szól *Sarbak Gábor* dolgozata, ő a pálos Gyöngyösi Gergely (1472–1531) kommentált rendi alkotmányának kultúrákövetítő szerepét mutatja be. Mivel a magyar prior a római Santo Stefano Rotondóból 1520-tól

rendi generálisként irányító szerepet vitt, a pálos szellemiséget az Európa-szerte létesült kolostorok számára sok irányban közvetítette, első renden az általa összeállított *Declarationes constitutionum* révén. A témakör harmadik tanulmánya a ciszterci rendről szól, *Berzeviczy Klára* a bencések reformjából francia földön sarjadt szerzet centralizált struktúráját jelöli meg a kultúrák közvetítés fontos tényezőjeként. A filiálék rendszere, szoros kötődésük az anyakolostorhoz, az 1098-ban alapított francia Citeaux apátságához, folyamatos utazásokat igényelt. Noha a rend aszketikus-kontemplatív életvitelre kötelezte el magát, a XIII. századtól már nagy figyelmet fordított a tudományos képzésre is, a szerző több példával (Heinrich von Schüttenhofen, Ulrich von Lilienfeld, Michael Baumann) illusztrálja részese-désüket a korabeli enciklopédikus tudás terjesztésében.

Végül a negyedik témakör a művészet, az emlékezetkultúra és a tudományos világ közegéből vizsgál meg többnyire tipikusnak mondható jelenségeket. *Ludolf Pelizaeus* előadásának már a címe is jelzi az általa vizsgált kulturális transzfer útját: Itália, Mainz, Vukovár, mivel ezen az útvonalon jutottak el itáliai (és sok esetben németalföldi) műtárgyak a mainzi Eltz-família, valamint az ottani főudvarmester Johann Philip von Stadion közvetítésével Horvátországba, Szlavóniába, Csehországba. A műtárgyakkal folytatott kereskedelem így ugyancsak számottevő módon járult hozzá a kulturális javaknak egyik régióból a másikba áramlásához. Szintén a Balkán északi részéhez kapcsolódik *Golub Xénia* tanulmánya, amely a keleti (ortodox) kereszténység egyházi műveltségének magyarországi terjedésében az egyik reprezentáns epizódot tárgyalja. Jól ismert tény, hogy 1690-ben tízezrével menekült a szerb lakosság a török elől északra, s a Duna menti városokban telepedtek le egészen Komáromig. A magukkal hozott ikonok sok esetben a vándorművészek (zográfok) alkotásainak magas színvonalát képvisel-

ték, új színeket hoztak az amúgy is multikulturális területekre. A számos ikonábrázolást is közreadó angol nyelvű tanulmány a bizánci típusú kereszténység történetét fontos információkkal gazdagítja. *Hargittay Emil* a Pázmány-kultusz közép-európai elterjedésének felmérésével mutatja be, hogy egy kiemelkedő egyházi személyiség emléke milyen kulturális interferenciákat indukálhat. Itáliai költemény és német prédikáció egyaránt megemlékezett a tridentinus magyar egyházszervező tevékenységéről, akinek római és spanyol kapcsolatai a katolikus világ felé, vitairatai pedig a protestáns konfesszionális ellenlábások irányába alakítottak ki kommunikációs csatornákat, mind az elismerő, mind a kritikus és polemikus visszhangok növelték nemzetközi ismertségét. Végül *Bogár Judit* Felső-Magyarországnak a német lutheránus régióval fennállt szoros kapcsolatára mutat be egy esettanulmányt. Ennek központi alakja a sziléziai származású, Késmárkon letelepedett Bucholtz-család, amelynek több tagja német egyetemi stúdiumai után geográfiai és más természettudományi kutatásokkal tette nevét ismertté. Tipikus példája ez is annak a folyamatnak, amelynek révén a német egyetemi tudás a felső-magyarországi régióban hasznosult (pl. a Tátra-kutatásokban), de onnan vissza is áramlott publikációk formájában a német közeg számára.

Végeredményben a tanulmánykötet sikeresen bizonyítja és számos eddig nem ismert adattal illusztrálja, hogy Közép-Európában a kulturális transzfer sokféle irányban működött, egyházi és világi értelmiségiek, szerzetesek és tudósok, könyvkiadók és műkereskedők, nemesek és gazdag polgárok, emigránsok és diplomaták egyaránt részesei voltak a műveltség interregionális terjesztésének. A kulturális értékek áramlása többnyire bilaterális (olykor plurilaterális) volt, irodalmi szövegek és használati tárgyak egyaránt részesei voltak. A kötet pregnánsan mutatja be a folyamatot, legfeljebb a személy- és helynévmuta-

tót hiányolhatjuk, ezek még inkább hasznossá tehették volna a tanulmánygyűjteményt. Így is a témakör alapvető kézikönyvét tehetjük polcunkra, amely a jövőben megkerülhetetlen lesz a kora-újkor művelődéstörténetét kutató szakemberek számára.

Maria-Elisabeth Brunert, András Forgó, Arno Strohmeier szerk.: *Kirche und Kulturtransfer. Ungarn und Zentraleuropa in der Frühen Neuzeit* (Egyház és kultúrák közvetítés. Magyarország és Közép-Európa a kora-újkorban), Münster, Aschendorff Verlag, 2019. 258 (Schriftenreihe zur Neueren Geschichte, Bd. 40. Neue Folge 5). ISBN 978-3-402-14770-2

Bitskey István

ÚJKOR

A Habsburg Monarchia 1815–1918 között

Amikor az olvasó először a kezébe veszi a könyvet, óhatatlanul elgondolkodik azon, hogy mégis mi újat lehet még írni a magyar és a sok utódnemzet történetírásai által szinte túlanalizált korszakról egy monografikus műben? A címet tekintve felmerül a kérdés, hogy miért a hosszú XIX. század időintervallumát veszi a vizsgálat alapjául a szerző és a lehetőségei közül miért a Habsburg Monarchiát választotta terminusként?

A cambridge-i történész, *Steven Beller* maga is felteszi egyebek közt ezeket a kérdéseket, majd folyékony narráción keresztül igyekszik megértetni olvasójával a válaszait, melyek az ún. 'revizionista' történetírás új fordulataként értelmezhetők. *Pieter M. Judson* 2016-os munkáját¹ leszámítva ez a kötet és a *Charles W. Ingrao* által írt „előzmény”-kötet² foglalkozik azzal, hogy a címben szereplő korszak és a hatalmi formáció történetét a nemzeti történetírásoktól elragadva reinterpretálja. A mű felépítése kronologikus és letisztult. A fejezet címek egy-egy szóval jellemzik a tárgyalt korszakot (pl.: 1879–1897: nacionalizáció, 1897–1914: modernizáció). Térképekkel és ábrákkal szemlélteti a teret és argumentumait, karcolatok és fotók tanúskodnak a szerző által leírt eseményekről és jelenségekről. A narratíva lineáris és folyószövegét kisebb alcímek tördelik. A korszakokat átölelő fejezetek három-négy tematikus alrészre oszlanak, melyek általában ebben a sorban következnek: külső/világpolitikai

1 Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. The Belknap Press of the Harvard University Press, London, 2016. Erről a könyvről bővebben ír Varga Bálint a Korall 2017-es számában (18. évf., 67. szám, 149–153 pp.), valamint a magyar viszonylatban ír a revizionistákról.

2 Charles W. Ingrao: *The Habsburg Monarchy, 1618–1815*. 3. kiadás, Cambridge University Press, 2019.

folyamatok, a Monarchia egyes részeinek belső folyamatai, majd kultúra és eszmetörténet. A szerző által felépített érvelés egy világos célt szolgál: a Monarchia atavisztikus, sokak számára nehezen érthető történeti képének átalakítását és a Monarchiához társított tévképzetek (pl.: „népek börtöne”, „ká-ká-nia”) demitizálását, vagy egyes esetekben teljes koncepciók lerombolását.

A szerző egyértelműen vállalja a konfliktust a nemzeti történetírók képviselőivel, azonban ez nem jelenti azt, hogy nem szintetizál, nem enged meg különböző kompromisszumokat más történetírók munkáival kapcsolatban. A könyvben az ok-okozati megközelítés kapcsán maga is úgy látja, hogy az első világhétségért végső soron a Monarchia a felelős. A felelősség keresése viszont leginkább nemzetállami narratíva, ami egyben implicit moralizálást tartalmaz. Bellerrel az utóbbi kijelentésben egyet érthetünk, hiszen a történetek vizsgálatánál a *ki* helyett a *hogyan* kérdés felvetésével közelebb kerülhetünk megismerésünk tárgyához, moralizálás nélkül, lényegében eljutva a revizionista kutató álláspontjához. A szerző ennek megfelelően azt kívánja kideríteni, *hogyan* jutott a Monarchia 1918-ra abba a szituációba, amely 1919-ben a Saint-Germain-i békével írásban rögzítette Közép-Európa radikális átrendeződését. A belső (domesztikus) és nemzetközi (internacionális) folyamatokat egyben vizsgálja a szerző, sokszor elkülönítés nélkül, a politikatudósokhoz³ hasonlóan, akik „intermesztikusként” jellemzik ezeket az ügyeket.

A szerző a felvezetést a patrimoniális Habsburg-uralom leírásával keretezi, amely kiváló alkalmat szolgáltat arra, hogy a hétköznapi olvasó számára tisztázza a bonyolultabb fogalmakat és a Habsburgok közép- és kelet-európai uralmának eredetét. A Habsburgok általánosan tehetséges és ügyes politikával őrizték meg hatalmi státuszukat, melyet Beller szerint végül csak pár évtized rossz széria tört meg. Így ír a bürokratikus reformfolyamatokról és az ügyes diplomáciáról, a jozefinsita reformokról és a napóleoni nacionalizmusra adott reakciós determinizmusról. Magát a determinizmust a szerző sem

3 Bővebben a fogalomhoz lásd e témában: Marton Péter: *A külpolitika elemzése. Fogalmak és módszerek a külpolitika forrásainak feltárására*. AJTK, Budapest, 2013. Vö. Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

tudja elkerülni, amikor a politológiai bölcsességet mellőzve történelmi „szükségszerűségként” ír a Monarchiáról, bár ezt leginkább annak európai hatalmi szerepének leírásához használatos képként teszi. A szakmabeliek számára ír azonban, amikor a historiográfiai vitákat összegzi és a nemzeti történetírások által keletkeztetett tévképzeteknek üzen hadat. Ugyanakkor óhatatlanul felmerül az olvasóban, hogy ha a szláv történetírásokkal való számvetés folyamán a szerző sokszor magyar – általa iskolateremtőnek nevezett – írásokra támaszkodik (*Deák István, Fejtő Ferenc, Jászi Oszkár*) – akkor nem csak a régi nacionalista írások felsorakoztatásával újabb köntösbe bújtatott, ideologizált művel van-e dolgunk? Beller igyekszik ugyan mértéktartó maradni és általánosan elítélni az ideologizáló írásokat, noha ebben ő maga is vétkes, főleg a konklúziót és a zárószavát tekintve. A szláv és szlavofil történetírók kapcsán megemlíti, hogy az utódállamok krónikásai gyakran aktív szerepet vállaltak a Monarchia felbomlasztásában. Az új megközelítés ('new approach') lényege viszont az előbbivel ellentétben az, hogy a nemzeti mítoszokat lerombolva, a Monarchia válságát a birodalmi szintű belső és külső folyamatok láttatása révén írja le. Beller szerint a Monarchia esetében a felbomlást nem a nacionalisták által hangoztatott nemzeti szükségszerűség okozta – ahogy arról Jászi írt. A Monarchia épp teret engedett a kultúrnacionalizmusnak, melyet egy ideig sikeresen kiaknázott. A bukást az okozta, hogy az uralkodó elit képtelen volt folytatni a rugalmas politikát, és az identitást, valamint a lehetőségeket a modernitáshoz illeszteni.

A könyv első felében igen sok szerepet kap a Metternich-korszak leírása során az identitás, majd a kultúrharc. Beller szerint a Monarchia egyik reakciós túlélési reflexe a birodalmi bürokrácia elszakadása volt a reprezentatív kormányzástól, amely teret engedett az új társadalmi folyamatoknak (reformkor, nemzeti öntudat kialakulása).⁴ A kultúrharc köti össze a modernitással a Monarchia történetét, megszületik a lokális elitek harca az identitásért. Ugyanakkor Beller a

⁴ Beller sokat hivatkozik Alan Sked-re, aki az egyik iskolateremtő íróként a Metternich rendőrállamáról író – sok esetben nemzeti – történetírókkal szemben fogalmazta meg saját revizionista megállapításait. (Alan Sked: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815–1914*. Routledge, London, 1989.)

szociális konstruktivizmus álláspontjára helyezkedik, így vitatja például a magyar nemzet kontinuitását. Ezzel azt próbálja érzékeltetni, hogy a politikai állam nélküli nemzetek hogyan igyekeztek a semmiből megteremteni a saját identitásukat és nemzeti kultúrájukat. Ha azonban *Anthony D. Smith* konstruktivizmus-kritikájára⁵ gondolunk, akkor a szerző kerülhet bajba a kontinuitás vitatásával, hiszen abban az esetben a nemzet rendelkezett egy folyamatos etnikai maggal, ráadásul a jogi keretek is a kontinuitást erősítik. Erről később maga a szerző is szót ejt a magyar rendek és a Magyar Udvari Kancellária speciális státuszának tárgyalásánál. Beller könyvének viszont fontos érve nyugszik ezen a ponton, hiszen a magyar és cseh rivalizálás hozta el a horvát, majd a többi nacionalizmust megjelenését. A Metternich-rendszer széthullását Beller a liberális forradalmak sikere helyett ugyancsak a rendszer rugalmatlanságában látta. Metternich személyének biografikus megközelítéséből kiindulva vezeti le a kancellár elhibázott, külső és belső dichotómiába szorult politikáját. A szerző ügyesen köti össze Metternich bukását és a keleti kérdést saját, szűk kutatási területével – a zsidóság történetével –, de a tankönyvszerű folyószöveg a zseniális interpretáció ellenére bajt okozhat a saját, eredeti gondolatok és a hivatkozott írások visszafejtésében. Nehezen állapítható meg, hogy mikor parafrázeál vagy fejt ki épp saját gondolatait. Talán ez alól kivételt képeznek a zsidóság történetéről írt oldalai, ahol mesteri pontossággal számol be az antiszemitizmus és a cionista mozgalmak századfordulón tetőző viszonyáról. Hasonlóan kiváló leírást ad számunkra a forradalmakról alkotott elméletéről, mely szerint nem kizárólag a liberális-reakciós ellentét, hanem az osztályok pre-modern felosztása eredményezte a forradalmakat, melyet erősített a kancellár személye elleni, kontinens-szerte kialakuló ellenkultúra, Itáliától a magyar korona területéig.

Ezek a forradalmak nem múltak el nyomtalanul a neoabszolutizmus korában sem, amiről a szilveszteri pátenz tanúskodott, végül a novarai győzelmet, Haynau és Schwarzenberg erőfeszítéseit követően elindul a Monarchia a liberális modernizáció felé. Ezt a korszakot

5 Nevezetesen az etnocentrikus „nemzeti mag” elméletére, mely szerint az etnikai eredete a nemzeteknek létező, szemben a képzelt közösségek elméletével. (Anthony Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford, 1986.)

a könyv szerzője ismételten életrajzi megközelítéséből kívánja megérteni, ezúttal Ferenc József személyével. A döntés kényelmesnek és helyénvalónak tűnik – elvégre a források jó része a politika mikro-szintjén keletkezett, ahol eldőlt a politikaformálás, Beller pedig sokat foglalkozott a császár személyével korábbi munkáiban. Beller ebben a fejezetben arról ír, hogy gyakorlatilag a provinciális (egyben magyar) elit kihagyásával, az uralkodó által valósultak meg a liberális programok a konzervatív intézmények által, ami egyúttal a cseh és osztrák szupranacionális identitás kezdetét jelentette a Bach-korszakban. A világpolitika kapcsán viszont úgy látja, hogy Ferenc József tapasztalatlansága és személyes kudarca, csökönysége a katonai és diplomáciai téren együttesen vezettek a Birodalom két, sorsát megpecsételő kudarchoz: a német és olasz egység létrejöttéhez. Beller szerint ez jelentette az utat a nyolcéves krízisig, mely végül a kiegyezéssel végződött. Az intézkedés azonban csak elfelezte a belső problémákat egy osztrák–cseh és magyar–szláv részre. Az uralkodó etnikumok, a német–magyar elitek szövetségének uralma ezt követően vitathatatlaná és egyben rugalmatlanná vált.

A szilárd berendezkedés alapjait Beller szerint a Taaffe- és Tiszarendszerek biztosították a továbbiakban, ezzel pedig egyúttal a nacionalizmus előretörését a birodalom két felében. A szerző úgy látja, hogy a német liberálisok bukásával valóságos politikai káosz alakult ki a Lajtán túl, ami a századfordulóig alig javult és csak a neoabszolutizmus eszközeivel voltak visszafoghatók a cseh nemzeti igények. A Lajtán túli rendszerrel szemben a magyar királyságban létrejött a korlátozott parlamentarizmus és egyfajta autoriter rendszer. A szerző szerint – leegyszerűsítve – a rendszerben Tiszáék képezték az ellenzék és a radikálisabb sovíniszták ellensúlyát, úgy, hogy lényegében Tisza és pártja is sovíniszták voltak, s ezáltal koherensen képviselték a magyar érdekeket a dualizmuson belül. A könyv szerzője a sovínizmust összefűzi a kirekesztéssel és az antiszemizmussal tanulmányain keresztül mutatja be a kor kulturális szövetét és etnikai-felekezeti ellentéteit, melyek mind a politikában csúcsoodtak ki. A német–cseh ellentét az antiklerikalizmussal karöltve melegágya lett az antiszemizmussal, ami közös nevezővé vált a különböző politikai klikkek között.

A könyv egyik erőssége, hogy a szerző a Monarchia bukását a centripetális erőknek⁶ tulajdonítja, és egységben láttatja a birodalom egymásra hatással bíró politikai erőit, melyek a felszín alatt a külső erőknek megfelelően kezdtek el viselkedni. A kontrafaktualitás határát súrolva azt állítja Beller, hogy a válságos évtizedek megteremtették azt a modernitást, amelyet a Monarchiát vezető elitek nem tudtak, vagy nem akartak kihasználni. A magyar elit nem akart a kiegyezéstől eltávolodva föderalizációban gondolkodni, a liberális német elit pedig súlyt veszített a konzervatív csehek segítségével megszilárdított Lajtán túli hatalommal szemben, melyet a káosz követett a századfordulón. A szerző szerint a széthúzó nemzeti elitek és a modernitás bizonyult végül annak az erőnek, ami behajszolta a nacionalista impériumokat a világégésbe. A kiegyezés rendszere a rugalmasságát akkor veszítette el, amikor Ferenc József és miniszterei a modernitást és a nacionalizmust végül már képtelenek voltak kordában tartani, és ezért átmenetileg az abszolutizmushoz való visszanyúlást választotta az uralkodó, majd a föderalizáció hiánya és Szerbia külpolitikai kihívása elindították a Monarchiát az „önmegsemmisítés” útján.

Az első világháborúhoz közelítve Beller végül számonkéri még utoljára a nacionalista történetírókat és az utódállamok nemzeteit. A régi narratívákat kritikusan közelíti meg a korábbi fejezeteiben szereplő érvei mentén. A Habsburg Birodalom Beller szerint Közép-Európa nagy esélye lehetett volna, a széthullásához vezető – nacionalista történetírók által hangoztatott okokat pedig egyenként vitatja a szerző. A közvetett kritika természetesen az utódállamok legitimitását alátámasztandó nemzeti történetírói műhelyeknek szól. Nem kizárólag a ténymegállapításai miatt, hanem elsősorban a revizionista alapállásaival. Ilyen például a társadalmi konstruktivizmus, és abból fakadóan a nemzeti kontinuitás vitatása. Beller könyvének olvasása után azonban nem maradhat el a jövőbeli vita, hiszen nehéz nem kritikusan visszanezni konkurensének munkáira, még akkor is, ha a szerző néhol beleesik a kontrafaktualitás – saját maga által előidézett – csapdájába. A revizionisták explicit célja és érvelése a

⁶ A kifejezést Beller Jászitól kölcsönözte.

Habsburg Monarchiát működő egységként, esetlegesen az Európai Unió politikai megfelelőjeként láttatni, így nem kell messzemenő következtetéseket levonnunk, hogy lássuk ezzel szemben az utódállamok nemzeti történetírásainak és műhelyeiknek teljes vagy részleges antagonizmusát.

Steven Beller: *The Habsburg Monarchy, 1815–1918. (A Habsburg Monarchia, 1915–1918)* Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 326 o. és 5 térkép.

Bordás Bertalan

Spanyolország és az Egyesült Államok 1898-ban. A háború az európai sajtó szemével

A Spanyolország és az Egyesült Államok között 1898-ban viselt háború 120 éves évfordulóján, 2018-ban jelent meg az Oviedói Egyetem gondozásában a *Spanyolország és az Egyesült Államok 1898-ban. A háború az európai sajtó szemével (España y Estados Unidos en 1898. La guerra a través de la prensa europea*, Oviedo, 2018) című tanulmánykötet. Mivel Spanyolország XIX. századi történelme egy konfliktusokkal jöcskán megterhelt időszak, valamint maga a háború és annak jelentősége Magyarországon talán kevésbé ismert, indokoltnak tartjuk röviden összefoglalni az előzményeket és az eseményeket.

Az ibériai állam nagy része a XIX. század elején még a napóleoni háborúk alatt került rövid időre francia fennhatóság alá, és csak folyamatos küzdelmek, gerillaharcok árán sikerült megtartania az ország peremvidégeit. A franciák 1814-ben elhagyták az országot, és VII. Ferdinánd lépett (ismét) a spanyol trónra. A Bourbon-házi uralkodó még korábban, a napóleoni háborúk előtt szerezte meg apjától, IV. Károlytól a hatalmat az aranjuezi szervezkedésnek köszönhetően, viszont Napóleon lemondásra kényszerítette, és csak a háborút követően, 1814-ben tudott visszatérni az országba, valamint a spanyol trónra. Sokáig úgy tűnt, hogy örökös nélkül hal meg, így a trón várományosa testvére, Károly volt, de végül Ferdinánd uralkodásának utolsó éveiben megszületett lánya, a leendő II. Izabella királynő. Az 1830-ban elrendelt *Pragmatica Sanctio* lehetővé tette a leányörökösödést az országban. Ferdinánd 1833-ban bekövetkezett halála után véres háború tört ki Károly és hívei (*karlisták*), valamint az Izabella pártján állók között. A konzervatív *karlisták* felkelését Mária Kriszti-

na régens (1833–1840), VII. Ferdinánd özvegye és II. Izabella anyja, valamint az őt támogató hadsereg 1839-re végleg le tudta verni. II. Izabella uralkodása (1840–1868) ezt követően a hadsereg támogatásán állt vagy bukott. Ennek következtében a század második felében folyamatosak voltak a belső zavargások, katonai lázadások. II. Izabellát egy katonai felkelést követően 1868-ban megfosztották trónjától, és a királynő Franciaországba menekült. A detronizáció következtében megszületett a rövid életű első köztársaság, mely 1874-ig állt fenn. A köztársaság a belső feszültségek, gazdasági-társadalmi nehézségek következtében nem tudott megerősödni, így XII. Alfonz, II. Izabella fia, egy katonai felkelés segítségével visszaállította a királyságot. A század végéig liberális-konzervatív politikai váltogazdaság jellemezte az országot az alkotmányos monarchia keretein belül. A XIX. századi Spanyolország politikai palettáján megjelentek a konzervatívok, liberálisok, demokraták, köztársaságpártiak, míg a társadalmi folyamatokat a munkás-, a paraszt- és a nemzetiségi mozgalmak erősödése jellemezte. Erőteljes városiasodás indult meg, és jelentős iparosodás ment végbe Baszkföldön és Katalóniában.

A XIX. század első felében a felvilágosodás, valamint az észak-amerikai függetlenségi harcok hatására az amerikai spanyol gyarmatokon is megjelent a függetlenedési vágy. Az anyaországban zajló viharos események jó lehetőségként szolgáltak a tengerentúli gyarmatok szabadságmozgalmainak a megerősödésére, és 1824-re Kuba, Puerto Rico és a Fülöp-szigetek kivételével mind kivívták függetlenségüket, a korábbi gyarmati területeken önálló nemzetállamok jöttek létre. A kevés spanyol kézen maradt gyarmat jelentősége, kiváltképp Kubáé, ennek következtében felértékelődött. A függetlenségi gondolat csírái azonban a karibi szigeten is megjelentek. Az első, 1868–1878 között zajló tízéves függetlenségi harc még sikertelen volt, de az 1895–1898 között vívott háború már elérte célját, a Spanyolországtól való elszakadást. A háború összekapcsolódott a Puerto Ricó-i és a Fülöp-szigeteki szabadságmozgalmakkal, így a spanyol katonai vezetésnek jelentős hadsereget kellett bevetnie ezekben a térségekben. A háború utolsó évében az Egyesült Államok is beavatkozott a háborúba, majd megszállta Kubát. Az USA már korábban is szemet

vetett a karibi szigetre annak kedvező földrajzi elhelyezkedése miatt, amely ennek köszönhetően politikai és kereskedelmi szempontból is meghatározó terület volt a térségben. Különböző amerikai elképzelések voltak Kuba megszerzését illetően: egyes déli államok szerint annektálni kellett volna, míg a korábbi elnök, John Quincy Adams az irányadó „érett gyümölcs” politika (*política de fruta madura*) mellett foglalt állást. Elméletének lényege, hogy amennyiben Kuba elszakad Spanyolországtól, az szükségszerűen az Egyesült Államokhoz fog kerülni a politikai gravitációs törvények miatt, vagyis „*ahogy az érett gyümölcs leesik a fáról, úgy fog Kuba is az USA ölébe pottyanni*” – mondta az egykori elnök. A spanyol–kubai konfliktus idején már az amerikai sajtó is egyre erősebben sürgette a beavatkozást, ezzel az amerikai népet is meggyőzték annak szükségességéről.¹ Végül a hadba lépés ürügyeként az amerikai *Maine* hadihajó felrobbanása szolgált 1898 februárjában (amerikai álláspont szerint a hajó egy közeli akna miatt robbant fel).² Ekkor egy rövid, három hónapos háború kezdődött Spanyolország és az USA között. A háborút az 1898 decemberében aláírt párizsi béke zárta le, mely Spanyolország számára Kuba, Puerto Rico, Guam és a Fülöp-szigetek elvesztése mellett súlyos presztízsveszteséget, traumát is jelentett, ezért emlegetik ezt az évet és eseménysorozatot úgy, mint *desastre del 98*, azaz a ’98-as katasztrófa. Ettől kezdve ez az év megkerülhetetlenné vált a spanyol történelemben. Az 1898-as történések hatására egy olyan nemzedék született, amely ráismert az ország gyengeségeire, hibáira, és megoldási javaslatokkal állt elő az új Spanyolország megteremtésére – ez volt a híres 98-as nemzedék, amelyről korábban Csejtei Dezső írt részletes tanulmányt.³

A fentiekből is kitűnik, hogy milyen meghatározó szereppel bírt a XIX. század Spanyolország történelmében, mivel az akkori esemé-

1 Lénárt András: Latin-Amerika a Monroe-doktrína (1823–1903) árnyékában. *Orpheus Noster*, 8. évf. 4. sz. 2016. 57–69. o.

2 Az utóbbi évek kutatásai szerint valójában a hajó belsejében történt robbanás okozhatta a balesetet.

3 Anderle Ádám: *Spanyolország története*. Móra, 1992. 92 – 106. o. és Csejtei Dezső: A 98-as nemzedék és a spanyol történelem. *Aetas*, 13. évf. 4. sz. 1998. 12–29. o.

nyek mai napig hatással vannak a spanyol társadalomra, gondolkodására, mentalitására. Ezért is fontos a rövid, de annál meghatározóbb spanyol – észak-amerikai háború 120 éves évfordulójára megjelent kötet, amely a háború európai sajtóvisszhangját mutatja be. Nem ez az egyetlen, az Oviedói Egyetemhez köthető tudományos tevékenység ebben a témában: a centenárium kapcsán kiállítást rendeztek, és a háború történéseit bemutató könyveket adtak ki, és ugyanebben az évben nyári egyetemet is szerveztek. Részben az ott elhangzott előadások szolgáltak a nemrégiben kiadott könyv alapjául. A megjelent kötet szerkesztője *José Girón Garrote*, az Oviedói Egyetem emeritus professzora, aki több évtizedes szoros szakmai kapcsolatot ápol a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszékével. A Tanszék alapítójával, a 2016-ban elhunyt *dr. Anderle Ádám* professzorral több közös könyvet jelentettek meg, többek között a kiváló fotóművész, Müller Miklós életét és munkásságát bemutató kötetet (*La luz domesticada /A megszelidített fény*, Oviedo, 1995), vagy Spanyolország és a latin-amerikai államok demokratikus átmeneteinek kérdését taglaló tanulmánykötet (*Estudios sobre transiciones democráticas en América Latina*, Oviedo, 1997). Ezen kívül a professzor számos, a Tanszék által szervezett nemzetközi konferencián is részt vett előadóként az 1990-es évektől kezdve egészen napjainkig.⁴

A kötet egy nemzetközi együttműködésnek köszönhetően született meg. A bevezetőben az Oviedói Egyetem rektorának, Santiago García Granadának köszöntő szavai után a könyv szerkesztője, José Girón Garrote foglalja össze Spanyolország és Európa XIX. századi helyzetét, felvázolva az egyes államok rövid történetét. Ezután következnek a különböző európai egyetemek történészeinek, hispanistáinak a háború sajtótörténeti aspektusával foglalkozó munkái. A kötetben tizennyolc tanulmányt olvashatunk, amelyek tizenhárom ország összesen 87 sajtótermékének tartalmát elemzik és mutatják be, így szolgáltatva gazdag ismeretanyagot a kutatóknak és olvasóknak egyaránt. A tanulmányokat bőségesen ellátták illusztrációkkal is. A könyvben több mint kétszáz ábra, fénykép, karikatúra található a ko-

⁴ Az információkért és segítségért szeretnék köszönetet mondani Dr. Csikós Zsuzsannának, a Hispanisztika Tanszék vezetőjének

rabeli újságok cikkeiről, rajzairól, melyek különleges forrásanyagot jelentenek úgy a történészeknek, mint az érdeklődőknek, és tovább színesítik a kiadványt. A háromszáz oldalas munkában megismerkedhetünk a belga, a francia, a holland, a német, az olasz, az orosz, a portugál, a román, a spanyol, a svájci, a szerb, valamint az Egyesült Királyság és az Osztrák–Magyar Monarchia sajtójának beszámolóival (a cseh, az osztrák, és a magyar nyelvű lapokra koncentrálván). Érdekesség, hogy a hírek bemutatása mellett, vagy azokon keresztül egyes szerzők bemutatják az adott ország politikai-társadalmi viszonyulását is a háborúhoz. A portugál sajtó esetében még a képi ábrázolás és a háborús karikatúra elemzése is külön fejezetben került ismertetésre, ami a megjelent kötet különleges színfoltja. *Michael Zeuske*, a Kölni Egyetem történésze a német *Illustrierte Zeitung* hetilap kapcsán szintén felhívja a figyelmet a háború képi megjelenítésének fontosságára. Zeuske munkájának érdekessége, hogy foglalkozott a híradási statisztikákkal is. Tanulmányának egyik alfejezetéből kiderül, hogy a cikkek többsége általában semleges hangnemet ütött meg az Egyesült Államokkal szemben.

Jean-Michel Desvois, a Bourdeaux-i Egyetem professor emeritusa, a XIX–XX. századi spanyol sajtótörténet jeles szakértője a hosszú időn át meghatározó párizsi napilap, a *Le Temps* híreit (1861–1942) híradásait mutatta be.⁵ Desvois munkájában elemzi az Egyesült Államokról és Spanyolországról a *Le Temps* által felvázolt képet, valamint azt, hogy a francia lap milyen nemzetközi következményekkel számolt a háború lezárását követően. Az USA-t mint államot a háborút megelőző időben nagyon kedvező színben tüntette fel a párizsi napilap, az akkori elnököt, William McKinleyt szintén pozitív jelzőkkel illeték.⁶ Ezzel szemben a törvényhozó hatalom, a Kongresszus két intézményét, a Képviselőházat és Szenátust kifejezetten gyanúsaknak, a „rossz valódi székhelyének” állították be. Ezek a lejárató hírek megváltoztatták az Egyesült Államokról addig kialakított kedvező képet, és a cikkekben egy új típusú imperializmus veszélyére hívták fel a figyelmet. Ettől kezdve a *Le Temps* kifejezetten rombolta az USA

5 A *Le Temps* utódja a ma is népszerű és meghatározó *Le Monde* napilap.

6 A tanulmánykötetben az amerikai elnök neve rendszeresen William Mac Kinley alakban jelenik meg.

addig kialakult renoméját. Ezzel szemben Spanyolországot olyan államnak mutatták be, amely képes lehetett volna békésen rendezni a kialakult konfliktust. A megerősödő spanyol patriotizmust és nemzeti érzelmeket a francia lap egyáltalán nem ítélte el, mint azt tette az Egyesült Államok esetében, sőt, abszolút pozitív módon írt róla. A párizsi újság egyébként a békét szorgalmazta, és egyes pillanatokban ennek érdekében, felismervén az USA felemelkedését, közös európai beavatkozást is sürgetett, de mindvégig bízott abban, hogy elkerülhető egy olyan nagyobb méretű háború, amely nem csupán az addig békés tengeri kereskedelemre, hanem az egész világra rossz hatással lehetett volna. Desvois arra a következtetésre jut, hogy az alapvetően a spanyolokkal szimpatizáló sajtó a közös európai identitáson és a két ország hasonló értékrendjén alapult, valamint azon, hogy az Egyesült Államok felemelkedésével veszélyeztetettnek látták Európa hegemoniáját és a világban betöltött szerepét.

Olyan neves angol lapok, mint a konzervatív *The Times*, a liberális *The Daily News* és a populista *Daily Mail* is írtak a háborúról. Ezeket Pablo Girón Miranda spanyol történész mutatja be. Tanulmányában a brit sajtó helyzetének és az említett sajtótermékeknek a rövid ismertetése után a sajtó háborúval és fegyverszünettel, valamint a béketárgyalásokkal kapcsolatos cikkeivel foglalkozik. A britek a politikai szférában a háború alatt kinyilvánították semlegességüket, de a sajtóban egyértelműen a megerősödő, az angolszász kultúra és politika örökösének tartott Egyesült Államokat pártolták a hanyatlófélben lévő spanyol állammal szemben. Az elemzett sajtótermékek közül a spanyol kutató szerint a *Daily Mail* és a *The Daily News* erősen szubjektív tónusú híreivel igyekezett az angol társadalmat az USA mellé állítani, míg a *The Times*, bár szimpatizált az Egyesült Államokkal, mindvégig törekedett tárgyilagosan, pártatlanul írni az eseményekről. Az USA-t támogató álláspont Girón Miranda szerint három indokra vezethető vissza: egyrészt az összetartozás gondolatának (mind az Egyesült Királyság, mind az Egyesült Államok a közös angolszász nyelv és kultúra képviselői), másrészt az európai hatalmak között a háttérben meghúzódó gyarmati vetélkedésnek (Nagy-Britannia olyan szövetségesként tekintett az Egyesült Álla-

mokra, mellyel egymást segíthették volna a gyarmati területek és a világban betöltött meghatározó szerepük megtartásában), harmadrészt pedig a kialakulófélben lévő szövetségi rendszereknek volt köszönhető (a hármasszövetségből és az orosz–francia szövetségből kimaradt Egyesült Királyság természetes szövetségést látott az Egyesült Államokban az elszigeteltségből való kitorés érdekében). A fentiekből következik, hogy a britek és a brit lapok természetesen üdvözölték a háború kimenetelét és a béketárgyalások következményeit is, a spanyol befolyás csökkenését és területvesztését, illetve az USA megerősödését.

A kötetben három magyar vonatkozású tanulmányt is találunk. *Anderle Ádám* a kubai háború magyar sajtóviasszhangját mutatja be. Cikkében először magyarázatot keres arra, hogy milyen tényezők irányították a magyarországi újságírás figyelmét Kubára – ehhez Magyarországnak a Monarchián belül betöltött helyzetét is röviden felvázolja. Utal arra is, hogy az adott időszakban a magyar sajtó bővelkedett napi- és hetilapokban, így a tág kutatási lehetőségek miatt alapvetően két újságra szűkíti le kutatását: a budapesti kiadású *Vasárnapi Újság* hetilapra, illetve a helyi illetőségű *Szegedi Naplóra*. *Anderle* bemutatja az első Kubáról szóló híradásokat, és azt a folyamatot, hogy miként változott meg pozitív irányba a magyar sajtó viszonya a kubai szabadságharcosokkal, majd a bekapcsolódó Egyesült Államokkal szemben.⁷ A néhai szegedi történész által elemzett cikkek részletesen beszámoltak az eseményekről, tájékoztattak a háborúban résztvevő személyekről, Kuba társadalmi és gazdasági helyzetéről, az amerikai és spanyol hadseregekről. A hírek mennyisége és részletessége az USA intervenciója után nőtt meg, és az interpretáció is átalakult: egyre inkább egy amerikai–spanyol háborúról írtak a kubai témát illetően, mintsem a kubai szabadságharcról.

7 A kubaikat támogató fordulatban a fekete legendaként ismert történeti interpretáció is közrejátszott. Ennek lényege, hogy Amerika felfedezését követően a rivális országok, területek (például Anglia, Itália, Németalföld) igyekeztek sötéten jellemezni a spanyolokat, jelentősen kiemelve rossz tulajdonságait, intézményeiket (erőszak, butaság, lustaság, az Inkvizíció stb.), így torzítani a róluk alkotott képet, mely hosszú időn keresztül befolyásolta a spanyolokról kialakult véleményt.

A háborúról való álláspontok ekkor már eltérőek voltak: a kormánypárti sajtó ellenezte az amerikaiak beavatkozását, míg az ellenzék elfogadhatónak tartotta azt – Anderle kutatása szerint ez utóbbiak voltak a meghatározóbbak. Mindazonáltal hozzá kell tenni, hogy a sziget amerikaiak által történő elfoglalását már ellenezte a hazai sajtó. Összességében elmondható, hogy az 1867-es kiegyezést elutasító ellenzéki sajtó az uralkodó és a kormány Amerika-ellenes véleményével szemben abszolút eltérő álláspontot képviselt.

Renteria Szász Anna-Mária, a Budapesti Gazdasági Egyetem tanára, az 1898-as spanyol – észak-amerikai háború magyarországi sajtóvisszhangját ismerteti. Munkájában több magyarországi lapot is megvizsgált: az *Esti Hírlap* politikai napilapot⁸, a *Vasárnapi Újság* hetilapot, az *Országos Hírlap* napilapot (mely később a *Pesti Hírlappal* egyesült) és az *Új Idők* hetilapot. Tanulmányában az újságokról, azoknak történetéről és politikai beállítottságukról írt rövid ismertetőt követően bemutatta, hogy a sajtótermékek miképp tárlták a háborús híreket. Ennek jelentősége azért is kiemelendő, mivel a spanyol nyelvű kötet alapvetően a külföldi olvasók számára íródott, így számukra is világossá válik, hogy a tárgyalt lap milyen álláspontot képviselt, melyik oldal, melyik háborús fél támogatója volt. A magyar szerző tanulmányából kiderül, hogy az *Esti Hírlap* februártól novemberig követte az eseményeket, külföldi táviratok híreit vette át, ezeken keresztül tájékozódott és tájékoztatott részletesen a háborúról és a béketárgyalásokról, valamint a Fülöp-szigeteki lázadásokról is. A hírek idővel egyre inkább a béketárgyalásokra, McKinley elnökre és Spanyolország belső helyzetére koncentráltak. Érdekesség, mint ahogy az az elemzett cikkekből kiderül, hogy a Mária Terézia hadihajót a Monarchia vezérkara a hadszíntérre rendelte, ahol semleges hajóként, alapvetően megfigyelési célokkal volt jelen, így a legénység szemtanúként is informálni tudta a hazai sajtót. A *Vasárnapi Újságot*, akárcsak Anderle, Renteria Szász Anna-Mária is elemezi. A hetilap 1898 márciusától kezdődően számolt be a spanyol-amerikai háborúról, amikor a *Maine* hadihajó elsüllyesztéséről írt. Áprilistól kezdődően rendszeresen közöltek rövid híreket, tudósításokat a har-

8 Nem összetévesztendő a Kádár-korszak idején megjelenő lappal.

cokról, fényképeket a háború fontosabb szereplőiről. Májustól kezdődően már megsokszorozódtak a beszámolók, az összecsapások a hetilap állandó témájává váltak, júliustól pedig külön rovatot kaptak az események. A tanulmány írója arra is felhívja a figyelmet, hogy az újságírók kellő kritikával fogadták a híreket és a fényképeket, hiszen a nagy távolságok miatt ezek későn érkeztek meg, és nem mindig voltak megbízhatóak. A *Vasárnapi Ujság* testvérújságja, a *Politikai Újdonságok* szintén foglalkozott a témával, sokkal inkább a hadieseményekre koncentrálva, olykor egész oldalakat is szentelve a témának. A Mikszáth Kálmán alapította *Országos Hirlap* táviratokra, hírügynökségek jelentéseire alapozva követte végig az eseményeket, Spanyolország belpolitikai helyzetét is felvázolta, majd a béketárgyalásokkal zárta tudósításait a háborúról. Az *Új Idők*, irodalmi, művészeti és társadalmi hetilap lévén, alapvetően képeket, néhány cikket és tudósítást közölt a háborúról. Egy Igric álnéven aláírt áprilisi cikkben mint a „hosszú évtizedek óta a szabadságért és a zsarnokság ellen küzdő” népről beszélt és sajnálatát is kifejezte, hogy a kubai harcok nem keltették fel a magyarok együttérzését és szimpátiáját. Igric megemlítette azt is, hogy a kubai konfliktus középpontjában valójában amerikai-spanyol érdekütközés állt. Érdekesség, hogy a hetilap egy májusi cikkében az amerikai és a spanyol nők helyzetére is kitért. Rentería Szász Anna-Mária tanulmányát komoly illusztrációs anyag kíséri: egy-egy hírről készült kép mellett karikatúrákat, rajzokat találunk a politikai és háborús eseményekről, valamint a központi szereplőkről.

A Franciaországban született, erdélyi származású, 2018-ban elhunyt kolozsvári író és történész, *Asztalos Lajos* két tanulmányt is publikál a kötetben: az egyikben a kolozsvári *Ellenzék* című magyar nyelvű napilap, a másikban a román sajtó 1898-as spanyol–észak-amerikai háborúval kapcsolatos cikkeit ismerteti. Első tanulmányában először röviden bemutatja Kolozsvárt, valamint az *Ellenzék* című lapot és történetét, majd részletesen, szinte napról napra haladva ismerteti a napilap beszámolóit a tengerentúli eseményekről. Az *Ellenzék* alapvetően Budapestről, Madridból, New Yorkból, Washingtonból és Londonból kapott táviratokat vett át cikkeihez.

A lapban a háborús események mellett a szembenálló felek tengeri erejéről is beszámoltak. Asztalos román sajtóval kapcsolatos munkájában három lapot elemez részletesen: a mérsékelt baloldali, de az erdélyi magyarság ügyében nacionalista *Adeverul*t a nemzeti-liberális, mérsékelt konzervatív, de az erdélyi magyarság ügyében az *Adeverul*nál jóval radikálisabb *Dreptatea*t és a polgári demokrata *Universul* (Világegyetem) újságokat.⁹ Asztalos tanulmányában felhívta a figyelmet a különböző lapok háborúhoz való viszonyulására: míg a *Dreptatea* hispán-amerikai konfliktusról számolt be, addig az *Adeverul* leszűkítette ezt spanyol-amerikai háborúra. A lapok forrásai is eltérők voltak: az *Adeverul* alapvetően a román ügynökség híreit vette át, a *Dreptatea* pedig Bécsből szerezte információit (ennek oka, hogy a román ügynökség jó viszonyt ápolt a magyar kormánnyal, és a nemzeti érzelmű *Dreptatea* nem akarta a szervilisnek tartott ügynökség híreit átvenni). Az elemzett román sajtótermékek részletesen tárgyalták a háború és a béketárgyalások menetét, sok információval szolgáltak a román olvasóknak.

A spanyol–amerikai háború 120 éves évfordulójára készült munka nagy érdeme, hogy Európa különböző országai hispanistáinak az együttműködéséből született, összekötötte egymással a kutatókat. Örömteli, hogy a közös munkában magyar kutatók is részt vehettek, és egy neves külföldi egyetem kiadványában publikálhattak, így emelve a magyar történetírás színvonalát és erősítve annak nemzetközi helyzetét. Remélhetőleg a jövő történészei és hispanistái folytatni fogják a megkezdett munkát, és tovább ápolják ezeket a már létező nemzetközi kapcsolatokat.

Girón Garrote, José (szerk.): *España y Estados Unidos en 1898. La guerra a través de la prensa europea* (Spanyolország és az Egyesült Államok 1898-ban. A háború az európai sajtó szemével). Universidad de Oviedo, Oviedo, 2018, 305 o. ISBN 978-84-16343-79-9

Patkós Bence Gergő

⁹ Mindkét lap jelentése Igazság. *Adeverul* az erkölcsi értelemben vett igazságot, a *Dreptatea* pedig a jogi értelemben használt igazság fogalmát jelenti.

A judeo-bolsevizmus mítosza

Sok történelmi mítosz szövi be életünket, és ebben semmilyen újdonság sincsen. A következő oldalakon vizsgált könyv egy ilyen, történelmi viszonylatban új mítoszt vizsgál, a judeo-bolsevizmust. Ennek a huszadik század elején megszületett felfogásnak a lényege, hogy a kommunizmus gyakorlatilag egy zsidó konspiráció a világuralom elérésére. Természetesen a gondolat nem véletlenül az első világháborúban üti fel először fejét. Noha az antiszemitizmus hosszú évszázadokra tekint vissza Európában, amikor 1917-ben megjelent az orosz bolsevik forradalom következtében egy új állami ideológia, ami szinte mindent tagadott a nyugati vagy európai kultúrában, nagy tömegekkel lehetett elhitetni a háború utáni kataklizmikus változások alatt, hogy a bajok okozói a zsidó kommunisták. Elég csak az 1919-es magyarországi eseményekre és későbbi tapasztalatokra gondolni. A huszonegyedik században, amikor komplex problémák miatt a nacionalizmus ismét felerősödőben van, és erre sokan leegyszerűsítő válaszokat akarnak adni, az antiszemitizmus, illetve a judeo-bolsevizmus vádjá megint felerősödött, és nem csak Közép-Kelet-Európában, amely térségre a könyv a fő hangsúlyt fekteti. Meg lehet találni ezt a vonalat Nyugat-Európában, sőt az Egyesült Államok szélsőjobboldali csoportosulásainak köreiben is.

A szerző, aki az amerikai Rutgers Egyetem történelemprofesszora, a könyvben végig kalauzolja az olvasót a huszadik század nagy részén és annak történelmi tükrében vizsgálja a zsidó-kommunista vádak képzelt vagy valós alapjait. A kiinduló pont szinte automatikusan 1919, amikor Németországban és Magyarországon is felütötte fejét az első világháború utáni zűrzavarban a forradalom. Számos zsidó vallású ember vonzódott a bolsevik és egyéb radikális esz-

mékhez éppen azért, mert az anyaországban nem kapták meg a teljes asszimilálódás lehetőségét. *Paul Hanebrink* a lényegét arra helyezi, hogy voltak ugyan zsidó elemek minden ország szélsőbaloldali mozgalmában, néha még többségben is, de egészében véve az volt a helyzet – mivel a zsidóságon belül is nagy volt a politikai fragmentáció, hogy az egyéni eltérésekről már ne is beszéljünk –, hogy azok a zsidók, akik nyíltan a bolsevik eszmék hirdetőivé váltak, egyben lehetővé tették, hogy a teljes zsidóságot bűnbaknak kiáltásák ki a társadalmi felfordulásokért. A szerző három, már régen létező zsidóellenes hiedelmet azonosít, amit azután a forradalmi időszak fel- és megerősített: társadalmi diszharmóniára való törekvés, nemzetközi zsidó konspiráció a keresztények kárára és a zsidó fanatizmus. (28-30). Ezek már magukban elég alapot adtak sokaknak, hogy elhiggyék a zsidó-bolsevik összefonódást, mint a modernkori zsidó veszély megtestesítőjét. Amikor a forradalmakra jellemzően túlkapások, sőt forradalmi terror lépett életbe, ráadásul Európa több országában is, a félelmet igazolta az elképzelt „valóság”, miszerint a zsidók és bolsevikok át akarják venni az uralmat mindenhol, és céljuk elérésében nem válogatnak az eszközökben. Ezekhez járult az a régi történelmi reflex, hogy Európát keletről érkező hordák veszélyeztetik – idegen, primitív kultúrát hozva. A mongolok és később a törökök ennek voltak az iskolapéldái, és Európát meg kellett védeni tőlük – különösen erős vonal ez a magyar és lengyel nemzeti mitológiában. (Bár ne felejtjük el, hogy sokan a magyarokra is így tekintettek a X. század során.) A kommunista „veszély” hasonló színezetet kapott, és Európa, de különösen Közép-Kelet-Európa, a háborús veszteségek és társadalmi felfordulások következtében a judeo-bolsevizmusban vélte megtalálni az új veszélyforrást, amely fenyegeti az egész európai rendet és civilizációt. S mivel a zsidók messianizmusa jól ismert volt, a félelem ezzel egyenes arányban nőtt helyenként szinte hisztériává, hogy a forradalommal kívánják igaz országukat uralni – s egyben ezzel leigázni a keresztény világot.

Az első világháború alatt a kelet-európai térség hagyományosan zsidók által is lakott részében rendszeresek voltak a pogromok és az érintettek tízezrével menekültek nyugat felé. Így érkeztek meg a

galíciai zsidók Bécsbe, Budapestre és egyéb városokba, ahol vajmi kevés empátiával fogadták őket, és sokszor őket tették felelőssé a háború által okozott ínségért. Az 1917-es oroszországi forradalmak alkalmával a zsidók iránti gyűlölet csak felerősödött, amikor a zsidó politikai résztvevők miatt a forradalmár-felforgató képet kiterjesztették általánosságban a zsidókra. Az első világháború végével Kelet-Európában nem szűntek meg a harcok – gyakran polgárháborúk és forradalmak jellemezték ezt a régiót. A szerző bemutatja a lengyel, a román és a magyar példát, hogy átfogó képet adjon a zsidó-bolsevizmus elleni hangulatról és lépésekről ezekben az országokban. Mindenki a saját tiszta nemzeti, tehát nem bolsevik és nem zsidó államát kívánta megteremteni, és a párizsi békekonferencián ennek szellemében léptek fel. Politikailag minden formálódó új államnak jó érvnek tűnt a zsidó-bolsevikokat, mint transznacionális ellenséget feltüntetni, ami ellen a nyugati demokráciáknak is érdekük fellépni, hiszen a veszély elsodorhatja őket is, ha nem fékezik meg időben. A párizsi békekonferencia végül is úgy döntött, hogy a bolsevik veszély feltartóztatására szükség van egy védelmi vonalra, ugyanakkor a kisebbségvédelem mögé bújva a zsidó érdekeket is védte, noha a Népszövetség ezen a területen sem alkotott maradandót. Tehát a bolsevik uszítással vádolt zsidó közösségek továbbra is bűnbaknak, nemzetietlennek és veszélyesnek voltak titulálva, megteremtve az alapot, hogy szabadságjogaikat alaposan megnyirbálják – elég ebben az összefüggésben csak a magyarországi numerus clausus törvényre gondolni.

A második fejezet foglalkozik a hitleri Németországban lezajlott évekkel és az ezalatt kibontakozó, állami szintű zsidó- és kommunistaellenességgel. Ahogy a szerző fogalmaz, a „judeo-bolsevizmus” annak a szükségletnek vált a szimbólumává, hogy megelőző védelmi csapás könyörtelen háborúját kell folytatni a nemzetbiztonság elleni radikális fenyegetés ellen”. (92) A spanyol polgárháború remek alapot teremtett Hitler számára, hogy vízióját európai méretűvé tegye, s mivel hazájában már sikeresen vette fel a harcot az elképzelt zsidó-bolsevik veszéllyel, ezzel egyben vezető szerepet is kivívott magának e harc nemzetközi dimenziójában. A keresztény egyházak

megpróbálták a saját kereteik között felhívni a figyelmet mind a kommunizmus, mind a nácizmus veszélyére, de saját antiszemitizmusuk ekkor és a második világháború alatt is fékező erőnek bizonyult, és csak a második világháború után lett egyértelmű a totalitáriánus állami berendezkedés elleni felszólalás.

Természetesen a zsidó-bolsevik „veszély” elleni legmarkánsabb megnyilvánulás a német támadás volt a Szovjetunió ellen 1941 nyarán. Noha az ideológiai maszlag nyilván csak propagandaköntösbe burkolta a geopolitikai célokat, mégis az elmúlt évtizedek alatt Európa-szerte tapasztalható antiszemita és antikommunista szellem legdurvább megnyilvánulása volt. Ugyanakkor fel lehetett fedezni az ázsiai hordáktól való történelmi félelmet az európai nemzetek legtöbbszörében, amely osztotta a hitet, hogy a keletről érkező idegen kultúrájú népek Európa és a világ uralmára törnek, és amelyet a megelőző csapással majd a német harci gépezet fog megszüntetni. A náci kegyetlenségek a szovjet területeken – gyakorlatilag népiirtás – közvetlen összhangban voltak és előzményként tekinthetőek a zsidók kiirtására tett „végső megoldásnak”. De nem csak a németekről van szó. Az 1939–41-ben szovjet ellenőrzés alatt tartott területeken valóban számtalan kegyetlenség folyt le – amit a náci propaganda aztán világgá is kürtölt mintegy igazolva a német offenzívát keleten – és szinte minden ilyen helyen kollektív zsidóellenességben tört ki a „felszabadított” nemzeti lakosság. A németek szinte szabadjára engedték a kelet-európaiak zsidók és kommunisták iránti ellenséges érzelmeit, ami egyfajta keresztes hadjárattá fajult. Azután, ahogy a szovjet Vörös Hadsereg ellentámadásba lendült és világossá vált, hogy Európa keleti fele szovjet befolyási övezetté válik, a zsidó-bolsevista ellenézés csúcsára ért, és továbbra is megmaradt.

Kelet-Európa szovjet zónává válásával a második világháború után bizonyos országokban megmaradt a zsidó-bolsevik alapokra helyezett sztereotípiák. Közvetlenül a világháború lezárta után Lengyelországban, Romániában és Magyarországon a berögzült félelmi reflexek működtek, és a szovjet megszállást, ami a hivatalos propagandában felszabadítás volt, illetve a Moszkvából irányított kommunista pártok uralmát sokan a zsidó-kommunista összeeskü-

vés új fejezeteként élték meg. Ennek a szerző szerint három pillére volt: a szovjet csapatok viselkedése, a zsidók újbóli teljes – fizikai és állampolgári – megjelenése, illetve a korábban üldözött és betiltott kommunista pártok legitim feltűnése a szovjet csapatok hathatós segítségével. És mivel megint volt néhány zsidó vezető egyéniség a kommunista pártokban, az általánosítás és korábbi beidegződöttségek hamar további táptalajt biztosítottak az emberek jelentős körében a zsidó-kommunista összefonódásba és annak világalomra való törekvésébe vetett hitnek. A „mi” és „ők” dichotómiába való sorolásakor a kelet-európai országokban több esetben is a zsidók az „ők” kategóriájába estek. Izrael megalakulása után (1948), és amikor egyértelmű volt, hogy az új ország az Egyesült Államok támogatását élvezzi, a szovjet blokkban elterjedt a nemzeti kommunizmus, aminek megint sokszor a zsidók itták meg a levét. Legtöbbször megint őket azonosították idegenszívűként, és cionista összeesküvéseket láttak, amiben a zsidók a nemzet kárára törnek. Tehát az emlékezetpolitika volt a tét, amiben a holokausztot a német fasiszták követték el, a felszabadulást pedig a szovjeteknek lehet köszönni, akik együttműködnek a nemzeti antifasiszta elemekkel. Ezekben a narratívákban a zsidókat aránytalanul háttérbe szorították.

Érdekes megismerkedni az 1949-ben Német Szövetségi Köztársaság néven megalakult államban lezajlott folyamatokkal a könyv központi témáját tekintve, amivel a hatodik fejezetben foglalkozik a szerző. A világháború után Németország nyugati területei szövetséges – elsősorban amerikai – ellenőrzés alá kerültek. A megváltozott klímában és az amerikaiak által erőltetett náciellenes folyamatban szó sem lehetett a zsidó-bolsevik propaganda ismert elemeinek hangoztatásáról. A hangsúly elég gyorsan, és a hidegháború beálltával teljesen áthelyeződött a kommunistaellenes hangvételre. Ebben korábbi náci nagy számban vettek részt az amerikaiak „védőszárnya” alatt, hiszen korábbi tapasztalatuk és „megváltozott” világnézetük hasznára volt a tengerentúli hatalomnak. De ez a megváltozott konzervatív-keresztény felfogás megjelent Ausztriában és szinte a teljes nyugat-európai színen: egy ökumenikus keresztény(demokrata) Európának meg kellett védenie magát az istent tagadó és az egyházat

szinte ellehetetlenítő ázsiai kommunista eszmétől és fenyegetéstől. Ehhez társult a totalitáriánus államtól való félelem, amit a náci múlt is felerősített. Így alakult ki a judeo-keresztény álláspont a hidegháború első felében, amely a nyugati liberális demokrácia talán legfontosabb elméleti tézisének képezte a szovjet blokkal szemben.

A könyv befejező fejezete a rendszerváltozás óta eltelt harminc évet veszi górcső alá, és azt vizsgálja, hogy miként vált a holokauszt emléke relativizálhatóvá úgy, hogy a kommunista korszak áldozatait velük egyenlő szintre kívánták emelni sok posztoszocialista országban. Ez természetesen azzal járt, hogy a zsidókat tették részben újra felelőssé sok mindenért. Mint Hanebrink írja, „a zsidó-bolsevizmus képzet nem halt meg a kommunizmussal. Túlélte a Szovjetuniót, és a holokauszt-emlékezettel gabalyodott össze”. (238–239) Nyilván a vita, ha nem is értelmetlen, talán felesleges. Mind a két rendszer – náciizmus és kommunizmus – rengeteg ártatlan embert ölt meg. A szerző azt sugallja, hogy a relativizálás és egyenlősítés amiatt keletkezett, mert a látens vagy kevésbé bújtatott antiszemitizmus nem tűrte, hogy „csak” a zsidókra emlékezzenek mint áldozatokra. Ezzel persze az érintett országok emlékezetpolitikája egyben csillapítani is kívánta a meglévő lelkiismeret-furdalást, amiért esetlegesen szerepet játszottak a második világháborúban megtörtént szisztematikus zsidóirtásban. Külön foglalkozik a szerző Magyarországgal is, ahol a „nemzeti” emlékezetpolitika és a (zsidó) kirekesztés többször párhuzamosnak tűnik. Mindez visszavezethető az 1919-es tanácsköztársaságra és az „eredendő bűn”-re: Magyarországon az 1919-es tanácsköztársaság alatt a bolsevik vezetés többsége zsidó származású volt. Ugyanakkor, ahogy a szerző is megemlíti, a térség több országa is megsínylette mind a náci, mind a szovjet uralmat, így ellentétben sok nyugati országgal, nagyobb rálátással képes azokat összehasonlítani, és nemzeti identitásukat előtérbe helyezni. És a jelenség nem tűnt el nyomtalanul a huszonegyedik században sem. Mint összegzésében Hanebrink megjegyzi – utalva a néhány éve megkezdődött közéleti és ázsiai menekültekkel és bevándorlókkal kapcsolatos reakciókra –, „ha az ember megvizsgálja a zsidó-bolsevizmus ötletének ideológiai funkcióját, amit az az első világháború végétől az európai

politikában játszott, akkor megállapíthatja, hogy ez a mítosz – ami tulajdonképpen a rasszizmus és az ideológiai védekezés összeolvadása – az egyik melegágya az anti-muszlim és anti-iszlám érzületnek manapság” (277).

Apró tévedések ugyan előfordulnak a könyvben, mint például amikor a szerző a náci Németország franciák elleni támadását egy hónappal eltéveszti, (122) vagy Kánya Kálmán külügyminisztert miniszterelnökké „lépteti elő”, (113) és egyben ez jól mutatja azt is, mennyire nehéz Európa számos országát bemutató monográfiát írni egy adott témában, amely elhúzódó időszakot tárgyal. Ennek ellenére a kutató munka és bemutatott forrásanyag, a logikus érvelés és kontextusba helyezés, az alapösszefüggések megmutatása mind a szerző érdemére válnak.

Szintén jó hír, hogy angolul is olvashatunk a magyar és a környező országokban is megtalálható antiszemitizmus és antikommunizmus ilyen jellegű feldolgozásáról, mert így „kerekebb” a történelmi kép. A könyvből ugyanis kiderül, hogy nem egy-egy ország népe volt antiszemita és/vagy kommunistaellenes, hanem ez a térségre általában volt jellemző, persze helyzetspecifikumok fényében. Így különösen a magyar olvasó egy kicsit távolabbról reflektálhat a mi nemzetünket is sújtó egyik régi betegségről, az antiszemitizmusról, illetve a zsidó-kommunista összeesküvésről, melyek a mai napig hol burkoltan, hol nyíltabban fel-feltörnek.

Paul Hanebrink: *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism.* (Kísértet járja be Európát: a judeo-bolsevizmus mítosza) Cambridge, Massachusetts, London, England: Belknap Press of Harvard University Press, 2018. 353 o.

Peterecz Zoltán

Kaméleonok „Zsdanov árnyékában”

Sok minden eszébe jut az irodalomtörténésznek *Alessandro Masi* Idealizmus és oportunizmus az olasz kultúrában 1943–1948 (Idealismo e opportunismo della cultura italiana 1943–1948) című könyve olvastán. Özvegy Baradlayné szavai *A kőszívű ember fiaiból*: „Lélekcserélő idők járnak, fiam!” A „trasformismo” jelmondata Tomasi di Lampedusa *A Párduc* című regényéből: „Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, mindennek meg kell változnia.” Vagy Csehov novellája, a *Kaméleon*, melyben Ocsumelov rendőrfelügyelő annak függvényében szidja a harapós kutyát vagy a megharapott Hrjukint, hogy éppen kit tartanak informátorai az eb gazdájának: egy névtelen senkit vagy Zsigalov tábornokot, netán a hadúr öccsét.

A fasizmus bukása és a második világháború vége Olaszországban is olyan történelmi cezúrát, korszakváltást jelentett, amelyben számos túlélő vagy kompromittált értelmiségi, művész, író, tudós átigazodással, illetve átigazolással, politikai-ideológiai cégér-átfestéssel, gazdaváltással, de továbbra is szolgálalkú megalkuvással próbált a hullám taraján maradni, esetleg magasabbra jutni. Holott a kialakuló polgári demokráciában lehettek volna önmaguk is, csakis lelkük, ihletük, génuszuk, hivatásuk szolgálói. Ám kaméleon-természetük színváltásra ösztönözte őket. Gyakran feketéről vörösre. Legalábbis a könyv ezekre koncentrál, *Andrea Riccardi* (a Klio olvasói s a szélesebb magyar publikum előtt sem ismeretlen egyháztörténész) előszavát idézve, „az olasz kultúra egy jelentős részének útjára a fasizmustól az Olasz Kommunista Pártig” (12. o.).

Ezt az „utat” Masi – látszólag szűk perspektívát, ámde jellegzetes példát választva – a *Primato* folyóirat tükrében mutatja be, melyet a fasiszta „gerarca”, Giuseppe Bottai egyfajta „konszenzusteremtés”

szándékával hívott életre „a második világháború előestéjén”, érzékelve az értelmiség „fokozatos eltávolodását a fasizmus ideáljaitól”, s arra egyfajta kulturális nyitással, liberalizációval igyekezvén válszolni (18–30. o.). A fenti szavak természetesen csak nagyon relatív-kontextuális módon, egy vállaltan és „expressis verbis” totalitárius rezsimben. S az együttműködő alkotók „kollaborálása” is csak ebben a helyzetben értékelhető. Olyan nagyságrendű, később baloldaliként vagy éppenséggel kommunistaként elhíresült költők, szépírók, képzőművészek, filmrendezők, professzorok, mint – egyebek között – Salvatore Quasimodo, Massimo Bontempelli, Renato Guttuso, Giulio Carlo Argan, Cesare Pavese, Vasco Pratolini, Walter Binni, Michelangelo Antonioni, (akiknek listája kiegészíthető a „mérsékelt”, liberális vagy kereszténydemokrata, avagy semleges, politikamentes irányba fejlődő Sibilla Aleramo, Mario Praz, Dino Buzzati, Giorgio de Chirico, Emilio Cecchi, Sandro Penna, Indro Montanelli, Luigi Salvatorelli, Giuseppe Ungaretti, Mario Luzi, Francesco Jovine stb., stb. neveivel) nem gyávaságból, se nem elkötelezettségből publikáltak a *Primatoban*, hanem mert ellenzéki sajtó a szélsőjobboldali diktatúra cenzoruralma idején nem láthatott napvilágot, s a „szív-némaság” alternatívájaként mégis csak elfogadhatónak, vállalhatónak, járható útnak tűnt egy nívós-rangos orgánumban megjelenni (38–43. o.). Mindazon által Eugenio Garin, a világhírű reneszánsz-kutató „Bottai kezdeményezését” a „postrisorgimento” kormányzataiból jól ismert „trasformismo” kifejezéssel jelöli (44. o.).

Önmagában az, hogy kreatív értelmiségiek tudomásul veszik a történelmi-politikai szükségszerűségeket és azokhoz alkalmazkodnak nem kárhoztatható – egészen addig, amíg alkalmazkodásuk nem fajul talpnyaló hízelgéssé vagy büntársi uszítássá. Azt sem vetheti a szerencsésebb utókor a felsorolt nagyságok szemére, hogy kezdetben szimpatizáltak az antifasizta és náciellenes Ellenállásban meghatározó szerepet játszó, a tömeggyilkos náci-fasizmus alóli felszabadítás ügyének megannyi mártír vérével adózó illegális Olasz Kommunista Párttal. A felfoghatatlan az, hogy a Mussolini-uralom „ventenniója” és a hitleri megszállás vézorkorszaka alatt szabadságra, sajtószabadságra, demokráciára, liberalizmusra vágyó költők, festők, gondolko-

dók hogyan hódolhattak be „önként, kéjjel” a sztálinizmusnak, amely – mutat rá a monográfia – a szovjet „anyaországban” az alkotói szabadságot még brutálisabban nyomta el, mint a Duce önkényuralma Olaszországban (26. o.), miként „környezhették” émelyítő személyi kultusszal Sztálin legjobb olasz tanítványát („il Migliore”), a Nagy Terror és a nagy koncepciós perek során „magát szegyig mocskoló”, Moszkvából hazatért pártvezért, a legendás-istenített „Ercoli elvtársat”, Palmiro Togliattit (89–170., 215. o.), miként túrhették el, hogy egy kialakuló polgári demokráciában az egykori *Pimato*-munkatárs, Mario Alicata olasz mini-Zsdanovként próbálja rákényszeríteni a szocialista realizmus és a pártszerűség dogmáit akkora írókra, mint Elio Vittorini (240., 314–328. o., vö. Madarász Imre: *Politika, polémia, Politecnico. Elio Vittorini felvilágosodás és Togliatti között* in Madarász Imre: *Változatok a halhatatlanságra. Olasz irodalmi tanulmányok*, Hungarovox Kiadó, Budapest, 2011, 190–200. o.), miként sirathatta el „Szása” Fagyjev keblén az elhunyt Zsdanovot, a szovjet Goebbelst „mint a világ egyik legjobb emberét” egy Renato Guttuso (172–176. o.)...

Masi műve segít megérteni olyan Togliatti-titkokat is, miért gyűlölte „Ercoli” pártvezető jobban a fasiszmissal szembeni szellemi ellenállás vezéralakját, Benedetto Crocét, mint a megtért ex-fasisztákat és miért hozott az Olasz Köztársaság belügyminisztereként olyan amnesztiarendeleetet, amely „szivacsként” törölte el a legbűnösebb fasiszták legiszonyatosabb vérbűneit is (137., 289–291. o.). A „bűnbánó” vagy „nagylelkű” kegyelemben részesített fasiszták „használhatóbbak” voltak az OKP számára, mint a tántoríthatatlanul liberális Croce (290. o.). A liberalizmus mint főellenség: ez volt az elsődleges összekötő szál a Mussolini-fasiszmus és a sztálinista kommunizmus között. A mindenkit felmentő amnesztiarendeleetet pedig megkésétt „kárpótlás” lett a túlzó kompenzáció jegyében azért, hogy közvetlenül a felszabadulás után a vörös partizánbosszú gyakran megkülönböztetés nélkül gyilkolt le főbűnösöket és kis vétkeket, sőt ártatlan meggyanúsítottakat is, elég talán a majdani szocialista köztársasági elnök, „Sandro Pertini parancsára” agyonlőtt színészpár, Osvaldo Valenti és Luisa Ferida balsorsára utalni (238–253. o.). Ami pedig

a kaméleoni színváltást, a feketéről vörösre való önátfestést szintén megkönnyítette: az antiliberalizmus mellett a nyugatellenesség is rokonította a huszadik század két szembenálló, mégis egylényegű totalitarizmusát. Tanulságos.

Alessandro Masi: *Idealismo e opportunismo della cultura italiana 1943–1948*. (Idealizmus és oportunizmus az olasz kultúrában 1943–1948), Mursia, Milano, 2018. 481 o.

Madarász Imre

Az imperialista békerendszer Közép-Európában – Saint-Germain és Trianon, 1919–1920

A vörös tónusú címlapon négy elegánsan öltözött, mosolygó, egymással – szemmel láthatóan – kellemes beszélgetést folytató úriember fényképe látható. Aki nem ismerné fel őket, azt a könyv 218. lapján megismételt kép eligazítja: David Lloyd George angol, Vittorio Emanuele Orlando olasz, Georges Clemenceau francia miniszterelnököket, valamint Woodrow Wilson amerikai elnököt láthatjuk. A kép – aláírása szerint – 1919 tavaszán, tehát még a békekötés szentesítése előtt készült. De ők láthatóan elégedettek önmagukkal, és bizonyára hisznek az általuk szolgáltatott igazságban. De a kötetben van egy másik kép is (223. o.), amely már kevésbé elégedett embereket ábrázol. Fegyveres francia katonák sorfala mellett, három katonatisztól kísérvé, Benárd Ágoston magyar népjóléti és munkaügyi miniszter, báró Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ, a magyar kormány megbízottai, valamint kíséretük vonul 1920. június 4-én a Nagy Trianon palota felé, hogy aláírják a békeszerződést. A források szerint a katonai kíséretet egy francia alezredes, egy angol őrnagy és egy olasz főhadnagy alkotta.¹ A békében és a fogadtatásban kifejező-

¹ Amikor forrásokat említek, hadd hivatkozzam – a magyar kutatók által írt, Triannonnal foglalkozó, impozáns mennyiségű tudományos és ismeretterjesztő munka helyett – egy Németországban megjelent, nem is történész által készített, rendkívül hasznos összeállításra: Dr. Dobó Attila: A trianoni békediktátum. Oknyomozás. Magyar Kultúra Emlékívek Kiadó. Hely nélkül, 2019. A bácskai származású, de Németországban élő orvos-szerző 230 lap terjedelmű A/3-as méretű tekintélyes könyve valójában forráskiadvány, ezek alapján mutatja be azokat a XIX. századba visszanyúló nemzetiségi elképzeléseket, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolását tervezték, felsorolja az I. világháború alatti diplomáciai manővereket, ígéreteket, titkos egyezményeket, amelyekkel az antant hatalmak a háborús vészhelyzetekben Európa közepének kisállamait, illetve a Monarchia nemzetiségeit igyekeztek a maguk oldalára vonni, a nemzetiségi politikusoknak →

dő megalázásra Benárd miniszter azzal próbált reagálni, hogy állva írta alá a szerződést. A hitelesítés, amelyet a 28 győztes és szövetséges állam képviselőinek aláírása tett teljessé, nagyjából negyedóraig tartott. Ezt követően a magyar küldöttség azonnal távozott, a többiek viszont maradtak és melegen gratuláltak egymásnak.

Az I. világháborút lezáró Párizs környéki békékkel kapcsolatban mi ritkán szoktunk Trianonon túltekinteni. Ahogyan Európa akkor – a szomszéd államok propagandája nyomán – úgy ítélte, hogy az addig a Magyar Királyságba kényszerült nemzetiségek méltán akartak önálló országot, általában mi is beérjük azzal, hogy a Dél-Tiroltól (sőt Boszniától) Bukovináig terjedő Ausztriának nevezett konglomerátum nem németajkú népeinek is kijárhatott az önálló államalapítás joga. Arnold Suppan, a bécsi egyetem emeritus történész professzora, az Osztrák Tudományos Akadémia tagja most arról győz meg bennünket, hogy – ahogyan nekünk Trianon – az osztrákoknak a németajkúak millióit elcsatoló saint-germain-i béke jelentett fájó eseményt. Könyve előszava persze arra is felhívja a figyelmet, hogy ma már a két országban eltérő módon viszonyulnak a Nagy Háborút lezáró két békéhez. Míg Ausztriában az 1955-i Államszerződés, és még inkább Ausztria 1995-i befogadása az Európai Unióba halványított a negatív érzelmeken (különösen mivel az Unióban Dél-Tirol németajkú lakosai élhetnek területi és személyes autonómiájukkal), addig Magyarországon – az EU-hoz való 2004-i csatlakozás ellenére – sem csitul az elégedetlenség. Utóbbi igazolására Jeszenszky Gézának (kiemelve, hogy volt külügyminiszter) a *Neue Zürcher Zeitung* 2018. szeptember 26-i számában megjelent cikkét hozza fel (7/8. lap).

Suppan professzor kötete 20 számozott fejezetben (és több melléklettel), kronologikus rendben tárgyalja a békéket megelőző helyzetnek, a békekonferenciának, a győztesek álláspontja kialakításának, a határok körül egymás között kialakult vitáknak a részleteit, s végül a szerződések ráerőltetését a vesztesekre. A kronologikus felépítés nem akadá-

a békekonferenciához benyújtott hamis adatokat, csúsztatásokat tartalmazó beadványait, s végül részletezi a trianoni béke megkötésének körülményeit. A kötetet képek nem, de a tervezeteket nyomatékossító megdöbbentő térképek színesítik. Ironikusan: egyikét-másikát látva még fellélegezhetünk, hogy Trianonban nem a legszélsőségebbeket vették alapul.

lyozza meg abban, hogy már az első – *A nemzeti önrendelkezés és az új „nemzeti államok” megalapítása* című egész Kelet- és Közép-Európára kitekintő – fejezetben szembe ne állítsa a békekötések révén kisebbségi helyzetbe került kb. 25 millió ember kizsárgáltatottságát (sorrendjükben a 6,5 millió németajkú, 5,5 millió ukrán, 5 millió zsidó mögött a több mint 3 millió magyar a negyedik helyre került, hogy kilenc további, „mérsékeltebb számban” kisebbségre jutott nemzetiség kövesse) a Wilson elnöktől származó, az önrendelkezés jogát mind a háború alatt, mind utána hangoztató megnyilvánulásokkal. Szerző hangsúlyozza, hogy az amerikai elnök által többször használt kifejezés ugyan nem szerepelt a nevezetes 14 pontban, de későbbi gyakori használatával Wilson elnök egyébként sem az elcsatolt kisebbségekre, hanem az általa pártolt új nemzetalkotókra gondolt. Az önrendelkezés hangoztatásával kapcsolatban a győztesekben akkor merült fel némi kétség, amikor egy brit politikus, James Headlam-Morley amiatt kezdett aggódni, hogy mi lenne a teendő, ha az osztrákok a németekhez szeretnének csatlakozni, és a szövetségeseeknek az eddiginél hatalmasabb Németországgal kellene majd szembenézniük. A megcsonkult Ausztriában a békefeltételek megismérésekor valóban felvetődött az Anschluss gondolata, amit azután francia fenyegetésre – attól félvén, hogy ez további területi csonkításokhoz vezet majd – maguk a németek utasítottak el (37–38., 42.).

Az osztrák szerző természetesen az Ausztriára, és a saint-germain-i békére vonatkozó részleteket tárgyalja alaposabban. A győzteseket – a magyar történelemből is ismert – szempontok vezérelték: büntetés, nyereség, megelőzés. A büntetés a háborús felelősség egyértelmű áthárítását jelentette a vesztesekre. A versailles-i békének ez volt az egyetlen kitétele, amit – az országuk területe 13 százalékának, lakossága 10 százalékának elvesztésébe beletörődő – németek csak külön francia ultimátum nyomán voltak hajlandóak aláírni (36.). Tiltakoztak ellene saját békéjük aláírását megelőzően az osztrákok is, mondván, hogy nem ők üzentek hadat Franciaországnak és Angliának, még kevésbé a később bekapcsolódó Egyesült Államoknak, hanem éppen ellenkezőleg, de itt a románokat és az olaszokat is említhették volna (113.). Mégis, a felelősség egyoldalú áthárítása szolgáltatott ürügyet a hatalmas háborús kártérítés kivetésére a háborúban tönkrement, a

békékben megcsonkított, gazdaságilag fejlett területeiket elveszítő országokra. A megelőzés pedig a Németország hátában kialakítandó ellensúlyt jelentette, amelyet a franciák képesnek tartottak arra, hogy elejét vegye egy újabb német támadásnak.

A szerző kiemeli a békekonferencia egyoldalúságát. Alig több mint száz évvel korábban, a napóleoni Franciaországról ítélező bécsi kongresszusra a veszteseket is meghívták, s tudjuk, hogy a rafinált Talleyrand-nak még engedményeket is sikerült kicsikarnia. Ezúttal azonban a vesztesek már csak akkor reagálhattak – azt is eredménytelenül – amikor a döntéseket – megalázó körülmények között – tudomásukra hozták. (A Karl Renner kancellár által vezetett osztrák küldöttséget például három hétig várakoztatták.) A békekonferenciára szakértők százai érkeztek, diplomaták, térképészek, gazdasági szakemberek. A döntésekbe azonban valójában nekik is kevés beleszólásuk volt. Azokat a „négy nagy”, – a címlapon is ábrázolt négy derűs államvezető – hozta meg, sokszor hamis információk, csúsztatások, de leginkább személyes elfogultságuk alapján. Amikor Lloyd George kérésére Apponyi Albert benyújtotta a történeti Magyarország Teleki Pál által készített nemzetiségi térképét, a franciák azzal utasították el, hogy Magyarország 1867 óta támogatta a porosz, majd a császári német imperializmust (131.). A leggátálatalanabb követelésekkel egyébként éppen azok az államok léptek fel, amelyektől a nagyok a legszerényebb katonai támogatást kapták. A szerző nyomatékosan emlékeztet arra, hogy a vereségüket 1916 végén elismerő románok 1918-ban tulajdonképpen csak hat nappal a november 3-i padovai fegyverszünet megkötése után léptek be újra a háborúba, hogy azután ellenállás nélkül nyomuljanak végig Erdélyen és Magyarország keleti felén, egészen Budapestig.

A béketervekben az nem okozott gondot, hogy a Monarchia osztrák felén élő számos nemzetiségnek lehetőséget biztosítsanak az addigi határokon túl élő nemzettársaikhoz való csatlakozásra, vagy éppen önálló államuk megszervezésére. De a „nagyok” túltették magukat azon a nehézségen is, hogy a Csehországot körülvevő hegykoszorú lakosai főleg németek voltak. Itt a történeti határokat érvényesítették. Hiába tiltakoztak az osztrákok azzal, hogy így 3,5 millió németajkú lakos jut 6,3 millió cseh uralma alá, s várták volna el a wilsoni elvek

érvényesítését, véleményüket nem hallgatták meg (37.). (Az etnikai szempont az Ausztriával határos területeken Ausztriához, a Németországgal határosak esetében – ne felejtjük, Szilézia még Németország része volt – a Németországhoz való csatolással lehetett volna megoldható.) Hiába tiltakoztak maguk az érintett területek lakosai is, a bevonuló csehek esetenként katonai erővel verték le őket. A csehországi Teplicén (Teplitz-Schönau) 1919. március 4-én 54 halott és 84 súlyos sebesült maradt a tüntetés helyszínén (52.). Csehszlovákia végül úgy lett „nemzetállam”, hogy lakosságának alig kétharmada (65 százaléka) volt cseh vagy szlovák nemzetiségű (46.).

Szerző megértő a magyarokkal kapcsolatban is. A „proletárdiktatúrát” egyértelműen a Károlyinak 1919. március 20-án átadott, szintiszta magyar tiszántúli területek kiürítésére utasító Vix jegyzék következményének tartja (124–126.). Károlyi – aki már 1918. november 13-án, a belgrádi fegyverszünet aláírásakor érezhette Franchet d’Esperay ellenséges viselkedését – most kitört, hogy akkor csináljanak Magyarországból francia, román vagy cseh gyarmatot (126.). Másnap lemondott, s átadta a hatalmat Kun Béláéknak. Suppan professzor természetesen elfogadja a „vörös terror” igazságtalanságát, azt mégis elismeri, hogy amikor a konferencia – azt követően, hogy júniusban a tanácskormány csapatai a Felvidék keleti felén Eperjesig jutottak, s ott Tanácsköztársaságot alapítottak – visszavonulást parancsolt nekik, és a gátlástalanul előrenyomuló románoknak, Kun Béláék ennek engedelmességek, a románok viszont nem. A konferencia azonban nemhogy a tanácsrendszert kiváltó Vix jegyzék hatását, de a tanácskormány engedékenységét sem vette figyelembe. Kun Béláék a büntetés egyik ürügyét szolgáltatották (179.).

A Monarchia helyén szerveződő új államok vezetői persze egymással sem mindig tudtak könnyen megegyezni. Az észak-olaszországi határokról (Trieszt, Isztria) az olaszok és a jugoszlávok (87–89.), a bánágról a románok és szintén a jugoszlávok (67., 129.), Lengyelország új határaitól a lengyelek a csehek között (61.) robbant ki vita. Amikor Beneš – Magyarország elszigetelésére – összekötő folyosót (korridor) szeretett volna létesíteni Jugoszláviával, ezt a jugoszlávok utasították el (43.).² A szlovák Milan Hodža és Bartha Al-

² A Beneš által 1919-ben tervezett, Moson településtől Nagykanizsáig tartó korridor feltüntető térképet közli Dobó doktor könyve a 213. lapon.

bert magyar hadügyminiszter között tervezett tárgyalásokat a csehszlovák magyar határról maga Beneš írta felül, kiállva a Duna-Ipoly vonalát követő határ mellett (133.).

A magyar történetírásban is felbukkannak azok a mozzanatok, amelyek a megváltoztathatatlan megváltoztatásának reményét kellették. Többségük a brit politikához kapcsolódik, meghíúsításuk pedig rendszerint a franciák, többnyire Clemenceau közbelépéséhez. A britek kezdeményezték 1919. február/március fordulóján a Csallóköz és Kassa környékének magyar kézen hagyását, amit a franciák torpedóztak meg (124., 132.). Ugyancsak ez történt akkor is, amikor a britek, az 1919. júniusi román előre nyomulás láttán követeknek a tárgyalásokról való kizárására tettek javaslatot. Azt a szintén brit gondolatot, hogy a háborús kártérítés előteremtését elősegítendő, az utódállamok alkossanak gazdasági célú Dunai Föderációt (az ötletet a neves közgazdász John Maynard Keynes is támogatta), maguk a térség győztes kisállamai vetették el (94.). Két – összességében jelentéktelen – kivételtől eltekintve (Klagenfurt, Sopron) eredménytelenek maradtak azok az indítványok is, amelyek népszavazást kértek az elcsatolandó területeken. Erre a válasz az volt, hogy az érintett területek lakossága már 1918 októberében-novemberében kifejezte akaratát, amikor olaszok, románok, jugoszlávok és csehszlovákok tömeggyűléseiken, nemzeti bizottságaik létrehozásával a határokon túl lakó testvéreikhez való csatlakozás mellett döntöttek (134.).

A saint-germain-i és a trianoni békéket nem előzte meg a veszteséssel folytatott egyeztetés, utóbbiak meghallgatása. A győztesek elutasították bármiféle kompromisszumot, pedig az új államok kialakításánál végül tabula rasával dolgozhattak. A nagyok – mindenekelőtt Clemenceau – elfogadták a kisállamok mohó követeléseinek legtöbbszörét. A határok meghúzásában végül az etnikai szempont nem játszott szerepet. Azokat politikai (stratégiai, gazdasági, földrajzi) érvek alapján húzták meg. A két békekötés mindemellett óvakodott a „terület átruházás” kifejezést használni, helyette mindenütt az új határok földrajzi (folyókhoz, hegyekhez) való kapcsolását hangoztatta (152.).

Az utolsó fejezetben a szerző a béke következményeivel és értékelésével foglalkozik. Azon, hogy az osztrák és magyar történetírás

elítéli, s komoly szerepet tulajdonít igazságtalanságainak a II. világháború kirobbanásában, magunk is tudjuk. Amit azonban nálunk so-
káig nem volt szabad kimondani, szerző a Szovjetunió és Jugoszlávia
II. világháború utáni expanzióját is bevonja a következmények közé,
amely továbbra is fenntartotta a nagy, soknemzetiségű államokat.
Többségük számára így csak a Szovjetunió és Jugoszlávia 1991-i,
valamint Csehszlovákia 1993-i széthullása hozta meg a lehetőséget
az önálló államalakításra, jó részük valójában csak ekkor élhetett az
önrendelkezés jogával. Mára – Suppan professzor szerint – az I. vi-
lágháború után meghúzott határok csak Ausztria számára maradtak
változatlanok (179.). Kár, hogy a szerző itt elfelejtkezik arról, hogy
Magyarország is a trianoni határok között él, sőt, ha a Pozsonnyal
szemközti Oroszvárra és a két másik, 1947-ben elcsatolt magyar fa-
lura gondolunk, még annál is kisebb lett.

A könyv első lapjain a Monarchia nemzetiségi térképét, az utol-
sókon a békerendszerben létrehozott új államok térképét láthatjuk,
de ez utóbbiban annak feltüntetésével, hogy ezek az államok hány
nemzetiségi lakost foglaltak magukba. A szöveges részt pedig 28
kép zárja. Közülük 8 ún. karikatúra, amelyeken a magyar humorhoz
szokott gondolkodásunkkal nem feltétlenül tudunk derülni. Egy bé-
csi újság 1919. áprilisi címlapja láncait letépő vágató bikát ábrázol
Furor Kungaricus aláírással, és *Á Berlin* kiegészítéssel, talán arra
utalva, hogy Kun Béláék Berlinig akarnák kiterjeszteni a proletárdik-
tatúrát. Egy másik, 1921-i keltezésű címlapon francia katona biztatja
a hatalmas, *Nyugat Magyarország* feliratú zsák alatt görnyedő rövid-
nadrágos figurát: „Kedves Michel, megkaptad a mi szeretett aján-
dékunkat. Biztosíts arról, hogy biztonságban hazaviszed.” Ebből a
karikatúrából talán némi osztrák lelkifurdalást olvashatunk ki, hogy
ők is részesei lettek a mi szétdarabolásunknak?

Arnold Suppan könyve nemcsak a történészek, hanem minden
érdeklődő számára tanulságos olvasmány. Szerző anyagát levéltári
forrásokból, gazdag szakirodalomból, a politikusok megnyilvánu-
lásaiból (emlékiratok, beszédek) veszi, szövegét gyakran hosszabb
idézetekkel egészíti ki. Sajnos az ausztriai, csehországi és ameri-
kai levéltári források mellett magyarországiak nem szerepelnek,

de hiányukat azért enyhíthetik történészeink (Ádám Magda, Litván György, Ormos Mária stb.) idegen nyelvű forráskiadványaiból, valamint az irodalomjegyzékben említett, magyar szerzőktől származó idegen nyelvű szakmunkákból származó ismeretek.

A szerző korrekt, a tényeket középpontba állító módszerével kapcsolatban ellenvetést nem tudunk tenni. Talán azt sem kifogásolhatjuk, hogy az osztrák békeszerződés körülményeinek több hely jut, mint a magyarnak. De azért azt mégsem hagyhatjuk szó nélkül, hogy az utolsó előtti, a nemzetiségi politika címet viselő 19. fejezetben szinte kizárólag a csehországi németekről esik szó (162–167.), a Kárpát medencében kisebbségi sorba került magyarokról nem, de végül máshol sem. És a bevezetőben felrőtt elégedetlenségünknel sem találunk utalást arra, hogy bizony a szomszéd államokban élő magyarság helyzete sehol sem közelít a dél-tiroli németekéhez, ami az osztrákok kedélyének javulását elősegítette.

Négy politikus mosolyának szenteltük recenziónk első mondatait. Fejezzük be akkor most egyikük egyáltalán nem derűt keltő megnyilvánulásával. Nobuaki Makino japán külügyminiszter emlékiratában olyan esetet örökített meg, amikor a konferencián Clemenceau Ion Brătianu román követet utasította rendre (169–170.). A román követ – előtte és utána is miniszterelnök – az általuk is először hallott tervezet elfogadására kért volna haladékot, nehogy sietségük arra utaljon, hogy milyen alárendelt szerepet is játszottak a döntéshozatalban („nehogy szégyellnünk kelljen magunkat népeink előtt” – mondta), amire az elnöklő Clemenceau, helyéről felpattanva mennydörögni kezdett: „Ki nyerte meg ezt a háborút? Egyedül az Entente! Nekünk van jogunk dönten!”.

Arnold Suppan: *The Imperialist Peace Order in Central Europe – Saint Germain and Trianon 1919–1920*. (Az imperialista békerendszer Közép Európában – Saint-Germain és Trianon, 1919–1920) Austrian Academy of Sciences Press, Vienna 2019. 250 o.

Iff. Barta János

Pestis és birodalom a kora-újkori Mediterráneumban. Az oszmán tapasztalat, 1347–1600

Az utóbbi tíz évben a pestis kutatása a molekuláris régészet és a genetika eszközeivel komoly sikereket ért el. Különösen jelentős, hogy egy XIV. századi emberi maradványból vett pestisbaktérium genomját 2011-ben rekonstruálni tudták. A világon három nagy pestisjárvány volt: a Justinianus kori pestis (541-től kb. 750-ig); a feketeahalál (1346–1353, amely még századokig elhúzódott); és a hongkongi járvány 1894-ben. *Nükhet Varlik*, a New Brunswick-i Rutgers Egyetem tanára, számos amerikai és török ösztöndíj tulajdonosa főleg a második világjárvánnyal foglalkozott. Megállapította, a feketeahalál kutatásában Európa jár elől. Más kontinensek járványairól hiányos a tudásunk. A tudományos munkák főleg a járvány kitéréséről szólnak, az elhúzódó szakasszal kevésbé foglalkoznak. A tudósok a londoni (1665) és a marseille-i járványt (1720–1721) tekintik a betegség lezárásának, holott a pestis folytatódott Oroszországban az 1770-es években, és az Oszmán Birodalomban még a XIX. században is. A hagyományos gondolkodás különbséget tesz a keresztény és muszlim (a nyugati és keleti) társadalmak pestissel kapcsolatos tapasztalatai között. Pedig egységben kellene nézni a Mediterráneumot. A második járvány oszmán eseményei még nincsenek feltárva. Az egyetlen alapos feldolgozás *Daniel Panzac* könyve 1985-ből, amely csak az 1700–1850-es évekről szól. A késő középkor és kora újkor homályban maradt.

A betegség a birodalom növekedésével együtt terjedt. A pestist hajlamosak a történészek a globalizációhoz kötni, pedig a birodalmak régen is magukkal hurcolták a járványokat a kapcsolataik révén. A pestis ugyanúgy cirkulált a hálózatban, mint az áru, ember, állat,

vagy az eszmék. Az Oszmán Birodalom kereskedelmi hálózata összekapcsolta egymással a Kaukázust és Közép-Ázsiát, Kis-Ázsiát, az Arab Félszigetet, Perzsiát, Észak-Afrikát, és a Mediterráneumot. E hálózat mentén szabad útja volt a pestisnek.

A pestis fertőző betegség, a *Yersinia pestis* baktérium okozza. A nyirokcsomókat támadja meg, gyulladást és fájdalmas duzzanatot, „bubót” okoz az ágyékban, hónaljban és a nyakon. Gyakran kíséri láz, hidegrázás, fejfájás, kimerültség. A bubópestis 40–70 százalékban halálos. Ma időben antibiotikummal gyógyítható. A tüdőpestis esetén a baktérium a véráramban elszaporodva szepszist és 24 órán belül halált okoz. Cseppfertőzés útján terjed. A pestis ma is pusztít az USA-ban, Közép-Ázsiában és Madagaszkáron. A pestis fővárosa Isztambul volt, ez a város magához vonzotta az árukat, embereket, a tőkét, a tudást – és a betegséget.

A periodizációt Varlik az oszmán terjeszkedés dátumai, és a nagyobb pestisjárványok időpontjai szerint határozta meg, mivel a kettő összefüggött. A levéltári források mellett felhasználta szentek életrajzait, jogi és orvosi feljegyzéseket, költeményeket, az utazási irodalmat, valamint bizánci, mameluk, örmény, velencei forrásokat, és a tudományos szakirodalmat. A könyv három részből áll. Az elsőben a pestis oszmán tapasztalatairól és a történetírásról ír. A másodikban a pestisjárványok és az oszmán hódítások összefüggését tárja fel. A harmadik részben megmutatja, hogyan hatottak a járványok az oszmánok gondolkodására.

A pestis története és történetírása

A pestis állatról emberre terjedő betegség. Kórokozóját elsősorban rágcsálókon élőködő ízeltlábúak terjesztik. A járvány lassan fejlődik ki, s ha elérte a tetőpontját, rövid időn belül megszűnik. Isztambulban tavasszal indult, nyáron tetőzött, és őszre visszavonult. Ezután hullámokban ismét visszatért. A fertőzést terjesztő bolha gazdaállata lehet a macska, nyúl, kecske, szarvas, teve, hiéna, menyét, a rágcsálók közül a patkány, mezei egér, prérikutya, földi mókus, ugróegér, mormota és a vándormadarak, például a fehér gólya. A leggyakoribb gazdaállat a patkány. A fekete patkány a hosszú farkával meg tud

kapaszkodni a háztetőkben is, míg a barna patkány a pincékben és a csatornáknak él. Az első és második járványban a fekete terjesztette a pestist. Az állatot Indiából hurcolták be a hajók a Közép-Keletre és a Mediterráneumba. A XI–XIII. században igen sok patkány élt Európában. Ma a legtöbb a Fekete-tenger mellékén és a Mediterráneumban található. Egy elszigetelt patkánypopulációban akár száz évig is fennmarad a pestis kórokozója.

A patkány addig szaporodik, amíg ennivalót talál. Már pedig a városi szemétkben könnyen hozzájut az élelemhez. *Evlja Cselebi* XVII. századi török utazó leírja, hogy az utcákon sokfelé látott dögölt patkányokat, de Muszban, Szarajevóban és Kassán nincs patkány és nincs járvány, mert – írja – ezeket a városokat varázslat védi. A kórokozót a svájci születésű francia bakteriológus, *Alexandre Yersin*, a Pasteur Intézet kutatója mutatta ki 1894-ben, ő jött rá, hogy elődleget hordozói a patkányok. *Paul-Louis Simond* francia biológus pedig felfedezte, hogy a bolhák a betegség terjesztői. A *Yersinia pestis* a hordozó állat belső szervein él (enterális baktérium). Az eredete Dél-Ázsiába, a Csinghaj-Tibet fennsíkig követhető vissza. Idővel újabb változatai alakultak ki. A pestis baktériuma felszaporodik a bolha belében, és állandó evésre készíti. A harapásával a baktériumokat belepréseli az újabb áldozat véráramába. A bolha az állatokon kívül megél a gyapjún, szőrmén, gabonatörmeléken, még a talajon is. 24–27 °C fok és 40 százalék alatti páratartalom az ideális számára. E tényezők okozzák a pestisjárványok szezonális kitörését. A patkány pusztulása után a bolhák új gazda után néznek. Nagy patkánypusztulás esetén ezért szökik fel hirtelen az emberek fertőzöttsége. A tetű (*Pediculus humanus*) is terjeszti a pestist.

A kora újkori társadalmakban igen sok volt a bolha. *Evlja Cselebi* írja, hogy egy-két tetű, bolha mindenkin van. Aleppó utcáin sétálva egy rakás bolhát szedhet össze az ember. A ritkán mosott ruhákban megmaradtak az élősködők. A ruhanemű drága volt, ezért még a halottak ruháit is viselték, vagy eladták a híres isztambuli *bolhapiac*on. Az 1812-es pestisjárványban elhunyt 150 ezer ember személyes holmija mind a bolhapiacra kötött ki. Az emberek arzénrel, macskával próbáltak védekezni, levágták a hajukat, szakállukat, és olajjal kenték

a testüket. Azt nem vették észre, hogy kapcsolat van a halott testen észlelt bolhacsípés, a patkányok és a pestis között. Maga az ember volt a legfőbb terjesztője a pestisnek. A háborúk, a katonák, a mekkai zarándokok, az utazó hivatalnokok mind-mind magukkal hurcolták a betegséget, mint ahogy a nagyobb népmozgások is, például a XV. század végén az oszmán földre érkező 15–20 ezer ibériai zsidó. Óriási tömegeket mozgatott meg a kereskedelem, így a patkányok, bolhák is messze eljutottak. Hiába tartottak macskát és menyétet a hajókon, biztosan maradt patkány a gabonaszállítmányban.

A pestisbaktérium a vad rágcsálókon is megél, de ez az ember számára nem fertőző (enzootikus patogén). Ha azonban a vad rágcsálók érintkezésbe kerülnek házi patkányokkal, súlyos járványokat okoznak. Az emberek úgy hitték, az üstökös járvány kitörését jelzi. 1577-ben baljóslatú jelzései miatt bezárták az isztambuli csillagvizsgálót.

A XV–XVI. században az oszmán tudósok és krónikák nem említik a pestist, talán azért, mert 1330 és 1350 között megszakadt az élet folyama. Pedig a korai Török Emirátus egészségügyi intézményeket, orvospépzést, oltási kampányt szervezett. A szerzők török nyelven írtak, az arab nyelvű orvosi anyagot figyelmen kívül hagyták. A XVII. században már leírták a tüneteket és a kezelést is. Ekkor vált a történetírás témájává a betegség. A pestis történetével foglalkozó történetészek az 1970–80-as években: *Daniel Panza, Süheyl Üver, Noel Biraben, Michael Dols* és *Lawrence Conrad*. Újabb munkák *Heath W. Lowry* és *Uli Schamiloglu* könyvei 2003 és 2004-ből.

A XVIII. században nyugaton visszavonult a pestis, az oszmánoknál tovább pusztított. Ezért gondolták nyugaton, hogy a birodalommal szemben cordon sanitaire-t kell emelniük. Felvetődött a keresztény-muszlim, a nyugat–kelet ellentétének kérdése. *Jean-Noel Biraben* szerint ennek oka legfőképpen a vallás, és az, hogy nem vesszük észre, ugyanahhoz a mikrobazónához tartozunk, és ugyanabban az orvosi tudásban osztozunk. A „fatalista török” fogalma is vitát keltett. *Busbecq* Habsburg-követ több nyelven kiadott munkája (1554–1562) nyomán elterjedt Európában, hogy a muszlimok passzívan fogadják a járványt, nem menekülnek Allah akarata elől. Pedig sokan elmenekültek a fertőzött környékekről. Szulejmán szultán is fatalista volt. A „fatalista

törökök” toposzt *Pierre Belon* francia (1515–1547) és *Salomon Schweigger* Habsburg diplomata is (1608) terjesztette. *Ottaviano Bonvenceni* utazó (megh. 1623) leírja, hogy a törökök azért vásárolnak az ócskapiacra, mert hiszik, hogy a sorsukat úgysem kerülhetik el. *Tommaso Alberti* itáliai kereskedő bizarnak találja a fertőző ruhák újra felhasználását. *Paul Rycaut* menekülésre biztatja az embereket járvány idején. Munkája, a *The Present State of the Ottoman Empire* (1670) fontos olvasmány lett Európában, tudjuk, *John Locke* is olvasta. *Defoe* az előre elrendeltség nézetét hirdeti A londoni pestis című munkájában 1722-ben. A pestis Londonban még 1665-ben, a Baltikumban 1709–1713-ban és Marseille-ben 1720–1721-ben is pusztított. Az európaiak képzeletében a pestis a törökökhöz kötődött. A Nagy Enciklopédiában *Louis de Jaucourt* azt írta, a fertőzés a szaracénoktól, araboktól, móroktól és törököktől jön, s azért konzerválódik, mert predesztinációs felfogásuk miatt nem védekeznek ellene. Ez a sztereotípiája ma is része Európa identitás tudatának.

A hírhedt feketehalálnak (1347–1453) a *Yersinia pestis* volt a kórokozója. Kelet-Ázsiából indult pusztító útjára, és tengeren és a karavánutakon érkezett Európába. 1973-ban *Le Roy Ladurie* francia történész megállapította: a glóbusz a XIV–XVII. században már egységesé vált a betegségek tekintetében. Egy történet szerint a pestises mongol hadsereg Kaffa ostrománál bedobálta a halottait a várfalon, így fertőződtek meg a genovaiak. *Benedictow* feljegyezte, 1347-ben Konstantinápolyban tört ki a járvány, és gyorsan átterjedt az égei-tengeri szigetekre és Thesszalonikire. A leginkább sújtott terület Anatólia volt. A krónikás szerint Trapezunt városában öt emberből egy élte túl a pestist. A járvány elérte Bagdadot, Burszát és Tábrizt. Az utazók a karavánszerájokban egymásnak adták a fertőzést. *Seyyad Hamza* XIV. századi költő elégiában siratta elvesztett gyermekeit. Varlik városról városra követte a feketehalál terjedési irányát, ehhez térképet is mellékel. Megállapította: tengeren gyorsabban terjedt, mint szárazföldön; Anatóliában a partokról haladt a szárazföld belseje felé; a járvány keletről nyugatra tartott; képes volt alkalmazkodni a hegyvidékhez is.

A pestis első hulláma idején az oszmán állam még csupán egy kis emírség volt a Bizánci Birodalom déli szélén. A XIV. század közepén az oszmánok elérték a Dardanellákat, és nagy területeket birtokoltak a Márvány-tengertől délre és keletre. A pestis az egymással érintkező oszmánok és bizánciak között szabadon terjedt. *Gibbons* angol történész úgy vélte, a betegség megkönnyítette az oszmánok hódításait, mert legyengítette a Balkán és Anatólia népeit (1916). Mások szerint a közép-ázsiai eredetű pestis kevésbé betegítette meg az ugyanonnan származó nomád turkománokat. Várlik másként látja: az oszmán terjeszkedés nem a feketehalálnak tulajdonítható, ellenkezőleg, a járvány volt az oszmán terjeszkedés következménye.

A feketehalál hirtelen jött, gyorsan elmúlt, de visszatért, és ismétlődött évszázadokon át. Bizánci források tíz hullámát jegyezték fel 1347 és 1453 között. Többnyire Konstantinápolyból indult ki, és Velencét, Genovát, Raguzát, Alexandriát, a Peloponnészosz déli partvidékét, Ciprust, Krétát, Korfut, Thesszalonikit érintette. A fertőzést genovai hajók vitték végig a fekete- és a földközi-tengeri partokon. Az 1408-as járvány Konstantinápolyban tízezer életet követelt. Egy mauzóleum 1380-as felirata egy bej öt, pestisben elhunyt, gyermekéről szól. 1417-ben különösen súlyos volt a helyzet a fővárosban. Ekkor halt meg Anna orosz hercegnő és I. Bajezid szultán három fia. A járvány következő csapása 1429–1430-ban érte Egyiptomot, Szíriát. Súlyosan érintette Burszát és ismét Konstantinápolyt. (A szerző részletesen beszámol a tíz pestishullámról.) A feketehalál általában 10,6 évenként bukkant fel Konstantinápolyban és a Peloponnészoszon. A járvány ugyanazon időben jelentkezett Konstantinápolyban, Velencében, Genovában, annak bizonyítékaként, hogy igen élénk kereskedés kötötte össze őket.

1453-ban megváltozott a helyzet. Konstantinápoly elfoglalása után már nem hullámokban érkezett a betegség, hanem másfél századon át állandóan jelen volt. Ennek magyarázata az oszmánok terjeszkedése, hosszú XVI. századuk (1453–1600) sok változása, a városiasodás, a lakosság mobilitása, a központosított birodalom adminisztrációs, katonai és kereskedelmi hálózatának kialakulása. A pestis felbukkanásai között egyre kevesebb idő telt el, és mind nagyobb területet érintett. Három szakaszt lehet elkülöníteni: 1453–1517-ig, 1517–1570-ig és 1570–1600-ig.

1453–1517

A két évszám Konstantinápoly elfoglalását és a mameluk területek bekebelezését jelöli. 1453 nemcsak a Bizánci Birodalom végét jelentette, hanem az oszmánok egyetemes szuverenitás iránti igényének megerősödését is. *Kritobülosz* görög történetírótól tudjuk, Isztambulban 1467-ben naponta több mint hatszázan haltak meg, sokan elmenekültek, kihalt a város. 15–20 ezer volt az áldozatok száma. Ez az agresszív hullám elérte Franciaországot, Itáliát, Közép- és Észak-Európát, a Dél-Balkánt, Gallipolit és a Dardanellákat. 1472-ben súlyos csapást mért Velencére, Szerbiára és Ruméliára. Lesújtott az oszmán hadseregre, a janicsárokra. A pestis végül 1476 tavaszán halt el. Ez a járvány – a korábbiaktól eltérően – nyugatról tartott kelet felé. 1491-ben újra rátört Isztambulra. Firenzei utazók adnak hírt a pestisről Nyugat-Anatóliából, Isztambulból, Burszából, Rodoszról, Ciprusról, Kairóból és Alexandriából. Isztambulban 1501-ben 25 ezren haltak meg. Velencében naponta hétszáznál is több volt a halottak száma. Dúlt a pestis Gallipoliban, Edirnében, Szkopjében és az égei-tengeri szigeteken. Ezután a járvány 1511-ben jelent meg újra Isztambulban. 1513-ban 15-20 ezren haltak bele. Szíriából és Kairóból is súlyos veszteségekről számolnak be a velencei források. A raguzai gabona-szállítmányok vitték magukkal kelet felé a pestis kórokozóját. A járvány szíriai és egyiptomi terjedéséhez hozzájárult az oszmán–mameluk háborúskodás 1485 és 1491 között.

Bursza története is a pestis terjedése és a városi fejlődés közötti összefüggést bizonyítja. Burszát 1326-ban foglalták el az oszmánok, és 1402-ig ez volt a fővárosuk. Orhán, I. Murad és I. Bajazid szultánok idején (1324–1402) fontos város volt számos köz- és vallási épülettel, kórházzal, fürdővel, karavánszerájjal. Piacán perzsiái, egyiptomi, szíriai, indiai és orosz árucikkek cseréltek gazdát. A pestissel még nem találkozott lakosság és az idegen kereskedők magukkal hozták a betegséget. 1429–30-ban beteg volt az egész város, mint ahogyan Edirne is.

Konstantinápoly lakosságát legyengítették a pestisjárványok, az 1453-as oszmán ostrom, és az 1456-os járvány. II. Mehmed betelepítésekkel ellensúlyozta a népességhiányt, később a kereskedők, kéz-

művesek már szívesen jöttek a fővárosba. Isztambul vízvezetékét, kövezett utakat, közbiztonságot, kórházakat, tiszta utcákat kínált. A járvány 1517-ig tíz évenként jelentkezett, ez után pedig még gyakrabban.

Második szakasz, 1517–1570

Ekkor a járvány három hullámban tört rá az Oszmán Birodalomra: 1520–1529, 1533–1549 és 1552–1568 között. 1516–1517-ben Szíria és Egyiptom oszmán fennhatóság alá került, és a népesség növekedése aktivizálta a pestist. Isztambult utak kapcsolták össze a Perzsa-öböllel, Irakkal, a Kaukázussal, Közép-Ázsiával, a Vörös-tengerrel, az Indiai óceánnal – és a pestis terjedhetett.

A mediterrán államokat kétségkívül kimerítette a feketehalál. Az oszmánok a XV. században sorra foglalták el Velence gyarmatait, és ellenőrzést szereztek az Adriai és Égei-tengeren. Korábban a mameluk állam Velencével szövetségbe elzárta a vörös-tengeri kijáratot, és ezzel a keleti árucikkeket az európaiak elől. Vasco da Gama 1497-es, Afrikát megkerülő hajóútja következtében a keleti kereskedelem a portugálok kezébe került. A meggyengült mameluk államot elfoglalták az oszmánok. Szelim szultán uralma alá hajtotta Szíriát (1516) és Egyiptomot (1517), majd a 30–40-es években Észak-Irakot, Bagdadot, Bászrát, Jement, a keleti földközi- és a vörös-tengeri kikötőket. Így már szabad volt az út a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán felé. A távolsági kereskedelem magával hurcolta a pestist.

A járvány első hulláma 1520 és 29 között tartott. Érintette a Mediterráneumot, Edirnet, Isztambult, Európát, Angliát, Skandináviát, Oroszországot, a Balkánt. Jelen volt Magyarországon is. Két évvel később az itáliai kikötőket sújtotta. 1520-ban pestisben meghalt I. Szelim. Szulejmán Magyarország ellen indult, és 1521-ben bevette Nándorfehérvárt. Lehetséges, hogy Magyarországra az oszmán hadsereg hurcolta be a betegséget. 1522-ben az oszmánok hódoltatták Rodoszt. Egyiptom elfoglalása (1517) rendkívül fontos volt a Kairóból érkező gabonaszállítmányok miatt. A gabonával együtt érkeztek a patkányok és bolhák, ezúttal déli-északi irányban. Valahányszor kitört a pestis Isztambulban, átterjedt Egyiptomra, és fordítva.

Második hullám, 1533–1549. A járvány ezúttal Velencére, Szíriára és Ciprusra csapott le. Velencében 1532–1533-ban igen súlyos volt. Isztambulban 1533 nyarán naponta ötszáz áldozatot szedett. Végigseper a Balkánon, Anatólián, Egyiptomon, és megjelent a Kaszpi-tenger déli partjainál, majd Perzsiában. Oszmán földön a járvány ezután 1549-re megszűnt, és az új oszmán hódítások irányában terjedt. A nagy népsűrűségű Anatóliában pusztított. Nyolc város, például Konya, Aleppó lakossága haladta meg a tízezer főt. Ezek a városok jelentették a félmillió Isztambul ipari hátterét. Az állam által őrzött karavánutak kötötték össze őket. A „járművek” tevék, lovak, szamarak, öszvérek és ökrök voltak, mind hordozói a pestisnek.

A harmadik hullám

1552-től 1568-ig tartott. Ekkor szinte nem volt szünet, a járvány állandóan jelen volt. A Földközi-tengeren a kalózok is hordozták a pestist. 1553–1554-ben Isztambul, Bursza, Edirne, a Balkán, a fekete-tengeri térség, 1555-ben Aleppó és környéke szenvedett tőle. 1560–1561-ben ismét Isztambul volt az áldozat, 1562-ben Edirne, Budapest (sic!) és újra Isztambul, 1564-ben Aleppó, Isztambul, Thesszalóniki és 1565-ben az anatóliai Karaman tartomány volt az útja a járványnak. Az emberek menekültek, nem volt húsellátás, egész vidékek haltak ki.

1520–1568 között tíz évből nyolc évben jelen volt a betegség a birodalomban. A pestis baktériuma előtt kelet–nyugati és észak–déli irányban is szabad volt az út. Erzurumban elhalasztották az adózók számbavételét, mert nem volt kit adóztatni. A cancai bányákat és a birodalmi pénzverőt 1578-ban bezárták a pestis miatt. 1579-ben az egész birodalom beteg volt, és Irak, Bászra és Bagdad is szenvedett. 1581-ben pestist jelentettek Boszniából, Hercegovinából és a fekete-tengeri kikötőkből. 1568-ban Isztambulban három hónap alatt 80 ezer ember halt meg. Nem volt, aki a szultáni palota kertjét és lovait gondozza. A hajók nem mertek kikötni, rendelettel kellett kötelezni őket, hogy rakják ki a szállítmányaikat. 1590-ben lanyhult a járvány, de Algériában, Tuniszban pusztított. 1594–1595-ben Krétát, Ciprust, 1596-ban Szíriát, Azerbajdzsánt, Bagdadot és az arab félszigetet sújtotta a betegség,

és nem kímélte Isztambult. A pestis még 1598–1599-ben is jelen volt. 1570–1600 között követelte a legtöbb áldozatot.

Nükhet Varlik az utolsó fejezetben azt vizsgálta, hogyan fogadta az oszmán társadalom a járványokat. A késő középkori magatartás drámaian megváltozott a XVI. század folyamán. Korábban természetfölötti csapásnak gondolták a pestist, most már a levegőt, szennyet, piszkot okolták. A szerző kifejezésével a betegség *naturalizálódott*. Korábban a fejekben keveredett a tudás és a mítosz, most orvosi eszközöket és módszereket kerestek a gyógyításra, vagyis a pestis *medikalizálódott*. Végül pedig kialakultak a követendő normák a betegséggel kapcsolatban, azaz a magatartási normák *kanonizálódtak*. Szerzőnk e szempontok szerint vizsgálódott.

A késő középkori oszmán mentalitás szerint mennyei végzés bocsátotta rá az emberekre a „haláleső”-t, mert a királyok kapzsiak, a hívek képmutatók, a társadalom erkölcstelen (Seyyad Hamza verse, 1348). Büntetésnek tartották a betegséget. A korai oszmán krónikák ég-küldte csapásnak, az apokalipszis jelének vélték a pestist, amely az iszlám millennium idején, a XV. század végén fog bekövetkezni. Erről írnak *Oruc és a Yazicioglu testvérek* az 1400-as évek második felében. Egy krónikás a házasságtörést tartotta a pestis okának. A betegség tehát akkor sújt le – vélték –, ha az ember átlépi az erkölcsi határokat.

A XVI. század előtt nem volt a betegségeknek rendszertani besorolása, gyógymódja, az ismeretek zavarosak voltak. A XVI. században rendszerezettebb lett a tudás, felismerték a pestist, és pontosan leírták. Az ismereteket az állam rendelkezésére bocsátották. A pestis kezelése a szentek illetékességéből az állam és az egészségügyi intézmények kezébe kerül. Először a pestis etimológiáját, okát kutató munkák születtek (*Ilyas bin Ibrahim, Tasköprizade, Almosnino*). Az okok között első az isteni akarat, azután a mennyei hatalmak, a csillagok, majd a romlott levegő, maguk az emberek és az állatok következtek. Már a fertőzés is szerepelt az okok között. A gyógymódok: az alvás, szex, evés mérséklése; véreztetés, purgálás, a bubó megköpölyözése. Gyógyszerként egy ópium tartalmú szert, vagy a terra sigillátát ajánlották. A tömeg citromot, ecetet használt. *Bidlisi* és *Tasköprizade* értekezései

nagy számban forogtak közkézen. Az állam tudott az eredményekről, számon tartotta az elhunytak számát, intézkedtek a városok tisztasága érdekében; igyekeztek gyorsan eltemetni a holtakat, az elhullott állatokat. A medikalizáció folyamán az irodalomban az isteni döntés és a szentek szerepe elhalványodott, eltűnt. A pestis gyógyítása a XVII. század közepén már a politikai hatalom kezében volt.

A társadalom magatartása is változott a pestissel szemben. Bizonyos viselkedési elvekhez tartották magukat az emberek, ezeket leírták, és a fő jogtudós jóváhagyta, kanonizálta őket. Fontos kérdés volt, hogy mi a helyes járvány idején: elmenekülni vagy otthon maradni. Számos szerző szerint a muszlim jog és vallás megengedi a menekülést, mások szerint ez szembe szegülés Isten akaratával. *Idris-i Bidlisi* (meghalt 1520-ban) arról a kényes viszonyról írt, amely Isten akarata és az ember szabadsága között van. Ő jogosnak tartotta a menekülést. Tasköprizade a korszak jogi és orvosi ismereteinek szintézisét alkotta meg. Ő is a menekülés mellett foglalt állást. Szerzőnk számos adatot talált rá, hogy a vallástudósok, az adómentes askeri osztály, sőt a szultánok is elmenekültek a helyszínről járvány idején.

A menekülés legalizálása mellett sokat tettek a városi higiéne és a közegészségügy fejlesztése érdekében. Rendezték a temetéseket, gondot fordítottak a tisztaságra, szabályozták az orvosi gyakorlatot, rendszereztek az adatokat. Az európaiak azt hitték, semmit nem tesznek a pestissel szemben. A rendeletekből látszik, hogy az állam hatalma korlátlan volt az alattvalók egészsége fölött is.

Járvány idején a XV–XVI. század fordulója óta naponta feljegyezték a városkapunál, hány halottat vittek ki, hány volt pestises. Reinhold Lubenau gyógyszerész szerint 1587-ben három hónapon át napi nyolcszáz halottat vittek a falon kívülre. A Levantei Társaság orvosa 1751-ben a kenyérfogyasztás alapján úgy becsülte, a halottak száma 150 ezer volt. Busbecq 1561 nyarán napi ezer–ezerkétszáz halottról számolt be. Evlija Cselebi szerint II. Szelim szultán idejében (1566–1574) napi háromezer halottat vittek ki Isztambul huszonhét kapuján. Thesszalónikiben 1548-ban a zsidó közösség hétezer tagját vesztette el. Ezek az információk lehetővé tették a járvány elemzését, és a temetések megszervezését.

Nagy gond volt a rengeteg halott eltemetése. Nem volt elég sírásó, koporsó, pap. Justinianus idején a holttesteket bedobták a tengerbe, vagy tömegsírokba temették. Az oszmán időkben senki nem említ tömegsírt; ha nem volt kéznél egyházi ember, elhalasztották a temetést. A muszlimok megmosták a pestises elhunytat is, és lepelbe burkolták. Valóságos iparágak alakultak ki: koporsó-készítő, sírásó, kőfaragó, betegszállító, sirató és halottkísérő. Persze, éppen az ilyen foglalkozású emberek haltak meg tömegesen, s volt eset, hogy az állam a cigányokat kötelezte a pestis áldozatainak eltemetésére (műhimme parancs, Kirklareli, 1572). A szegények költségeinek fedezésében céhek és kegyes alapítványok segítettek. Evlija Cselebi ilyen alapítványokat említ Budáról, és a thesszaloniki zsidó közösségnél is tudunk ilyenről. Eleinte a városfalon belül temettek, később a falon kívül. A temetők II. Bajazid uralkodása idején váltak szét muszlim, ortodox és zsidó temetőkre. A főváros környékén, Perában, Üsküdarban is temettek. A német és a magyar követek nyughelye a Galata és Pera közti temetőben volt. Egy másik hely a cigány halottakat fogadta be. A temetők elhelyezkedése, a sírkövek minősége, faragása sokat elárult a társadalmi különbségekről. A temetőket nemcsak a helyszűke miatt tették a városon kívülre, hanem azért, hogy a holtak miazmája ne fertőzhessen az élőket. A miazma okozta veszély gondolata Galénosztól, és Avicennától származott. Ezért is szabályozták a sírgödör mélységét, és a sír tetejére meszet szórtak.

Az európai utazók sáros, szemetes, kikövezetlen utcákról, állati dögökről számoltak be Isztambulból még a XIX. században is. Ezért alakult ki a „civilizálatlan” oszmán társadalom képe. Holott időnként már a XVI. században is tisztogatták és burkolták az utcákat, takarították a csatornákat, és tiszta vizet biztosítottak a lakosságnak. A vágóhidakat a városfalon kívülre száműzték, a házak között nagyobb távolságokat írtak elő a tűz és a pestis terjedése miatt. Az előkelő rezidenciákat és az európai követségeket az Aranyszarv és a Boszporusz partjára telepítették. Az állam tisztította a fő utakat, a mellékutakat a háztulajdonosokra maradtak. Az erkölcsös viselkedés, a saría igaz útjának követése szintén a jó egészség feltétele volt. Az iszlám hatalom szerint az erkölcsi hanyatlás volt az oka a járványnak, ezért

a prostituáltakat, koldusokat, illegális bevándorlókat, bűnözőket kiűzték a városokból, a borbélyműhelyeket lerombolták. Az oszmán adminisztráció egyaránt ellenőrzést gyakorolt a környezet, az emberi test és az erkölcs fölött.

A törvényhozás terén szintén sokat tett a hatalom a járványok ellenében. Az elnéptelenedett helyeket betelepítették. Ahol kevesen maradtak az élők, elengedték az adót, de szigorúan ellenőrizték az adómentes elitet. Számon tartották a janicsárjelölt gyerekeket. A mühimmékből követni lehet a katonai testületek egészségi állapotát. Az adófizetők veszteségeiről keveset tudunk. Az ő esetükben csak a születés, házasság, válás, betegség, orvosi kezelés és halál esetét jelentette a kádi. Ő ítelt az emberek vitáiban, döntött a diagnózisban és a beteg kezelésében. Előfordult, hogy a páciens a bíró előtt megígérte, hogy sikertelen kezelés után sem fogja az orvost hibáztatni. A járványok felgyorsították a társadalmi rend fenntartását szolgáló technikák kialakítását. A XVI. században új közegészségügyi tudat és gyakorlat alakult ki az oszmán társadalomban.

Nükhet Varlik 1600-ig követte az oszmán pestis-történetet, de a fertőzés súlyosan jelen volt egészen a XIX. század első feléig. Szinte évenként kitört, és néhány évig tartott. Nincs megírva még a XVII. századi járvány oszmán története, és feltáratlanok a betegség helyi történetei és a városi és vidéki járványok különbségei. Vizsgálni kell a bacillus-közvetítők szerepét is. Szükség van még archeológiai, bio- és zooarcheológiai kutatásokra, és a *Y. pestis* DNS-ének felfedezésére. Be kellene vonni a vizsgálatokba a Mongol, a Szafavida és a Habsburg birodalmakat. A pestisjárvány-kutatás egyébként is túlságosan Európa-centrikus.

A kötet végén a 295–325. oldalon nagyon gazdag bibliográfia található, a 327–336. oldalon pedig alapos mutató segíti az olvasót.

Varlik tárgyilagos hangon, az érintettek szenvedéseit alig érintve írta meg könyvét erről a rengeteg életet követelő világjárványról. Álljon itt néhány sor egy magyarországi jelentésből, amely érzékelteti az emberek kétségbeesését, félelmét.

Hódmezővásárhely tanácsának jelentése Békés megye alispánjához, 1738. nov. 20:

„Az infectio közöttünk mégsem szűnik... Akik még életben vagyunk is, minden órán várjuk fejünkre ezt az Isten rettenetes ítéletét, mert annyira elfogytunk, hogy még temető embert is alig kaphatunk... Pusztáinkon ember nem látszik, a szolgák gazdájokat elhagyták... úgy, hogy az ökrök, lovak széjjel az pusztákon bujdosnak, ... Az utcák pedig üresek a lakosoktól, alig látunk egy-két embereket... Az úr Isten eő szent Felsege bő irgalmassága fordítsa el rólunk ezen rettenetes csapást, mert teljességgel elfogyunk, tizenkét napok alatt holtanak meg többen mintegy hét százaknál.”¹

Nükhet Varlik: *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World – The Ottoman Experience, 1347–1600*. (Pestis és birodalom a kora-újkori Mediterráneumban. Az oszmán tapasztalat, 1347–1600) Cambridge University Press, 2015. 336 o. ISBN: 978-1-108-41277-3

Fodor Mihályné

¹ Faragó Tamás: *Bevezetés a történeti demográfiába* [<https://www.tankönyvtar.hu/en/tartalom/tamc>].

A dél-afrikai szánok kiirtása

A világtörténelem megszámlálhatatlanul nagyszámú és akár katasztrofálisnak is bélyegezhető tragikus eseménye, folyamata sorában mindig nyomasztó felfedezésként hatott rám, mennyire nem becsüljük az évezredek nyomán fennmaradt ősnépek töredékeit. Gondoljunk csak hirtelen az európidék előtt már Európában élt keltákra, akiknek a leszármazottai a vélhetően Ibériából a szigetekre került írek és skótok, vagy a legutóbbi időkig a függetlenségükért küzdő spanyol- és franciaországi baszkok. De napjaink ugyancsak súlyos tragédiája, hogy az arab–török–perzsa népek tengerében élő 40 milliós kurdoknak, akik melleleg európidok és egy részük keresztény, nem adatik meg az önálló ország megteremtésének a lehetősége.

Még inkább súlyos mindaz, ami az Európán kívüli primitív közösségekkel történt az európai behatolók jóvoltából. Az amerikai indián törzsekből töredékek maradtak fenn, Tasmániában a XIX. században halt meg az utolsó bennszülött. A teljes Dél-Afrika legkorábbi lakói, a busmanok, akiket az 1600-as évek óta folyamatos emberirtások, holocaustok, genocídiumok értek, az ötvenes években már csak mintegy százezres lélekszámmal voltak jelen a Dél-afrikai Köztársaság, Botswana, Namíbia és Angola életében, jöllehet a tudományok, a genetikai vizsgálatok mai állása szerint mintegy 120 ezer éve lakják a világnak ezt az egyébként igen kiterjedt sarkát.

Megvallom, amióta az afrikai kultúrákkal és hagyományokkal foglalkozom (1966-ban kaptam Grabócz Miklóstól, a Magyar Rádió Néprajzi Rovata vezetőjétől a feladatot, hogy egy sorozatot készítek az autentikus afrikai zenéről, akkor már számos hanglemezen elérhető anyagából), külön érdeklődéssel fordulok a két afrikai ősnép, a pigmeusok (valójában minden csoportjuknak más a neve – bamben-

ga, bambuti, batwa, aka, baka, galoa, twa stb.) és a busmanok ('bozótlakók', mai *tudományos* nevükön: *szán*-ok, az ő csoportjaik is különféle neveket viselnek, pl. !xam, !kung, Ju/'hoan stb.) sajátos világa felé. A 40 rádióadásból álló sorozat öt részében foglalkoztam a pigmeusok zenéjével, sajnos viszont csak egyben a busmanokéval (mivel tőlük csak egy albumot sikerült utóbb megszerezniünk).

Ami Dél-Afrika több országában is szétszórtan, nyomokban és mára már ijesztően csekély, feltételezhetően a korábban említettéknél is jóval kisebb létszámban élő busmanokat illeti, említenem kell, hogy bár nem túlságosan bőséges, de azért némi tudomása a hazai közönségnek is lehet róluk, néhány publikáció és könyv jóvoltából. Tény, hogy már a XIX. század közepe-vége felé felbukkannak itt-ott utalások, rövidebb-hosszabb információk lexikon- vagy újságcikkek formájában. (Nem beszélve az európai állatkertekben, így Budapesten is kiállított törpe emberkéek mai gondolkodásunkkal összeegyeztethetetlen akcióiról, amelyeknek rasszista háttéréről újabban számosan cikkeznek világszert, és magyarul is, lásd *Human Zoos*).

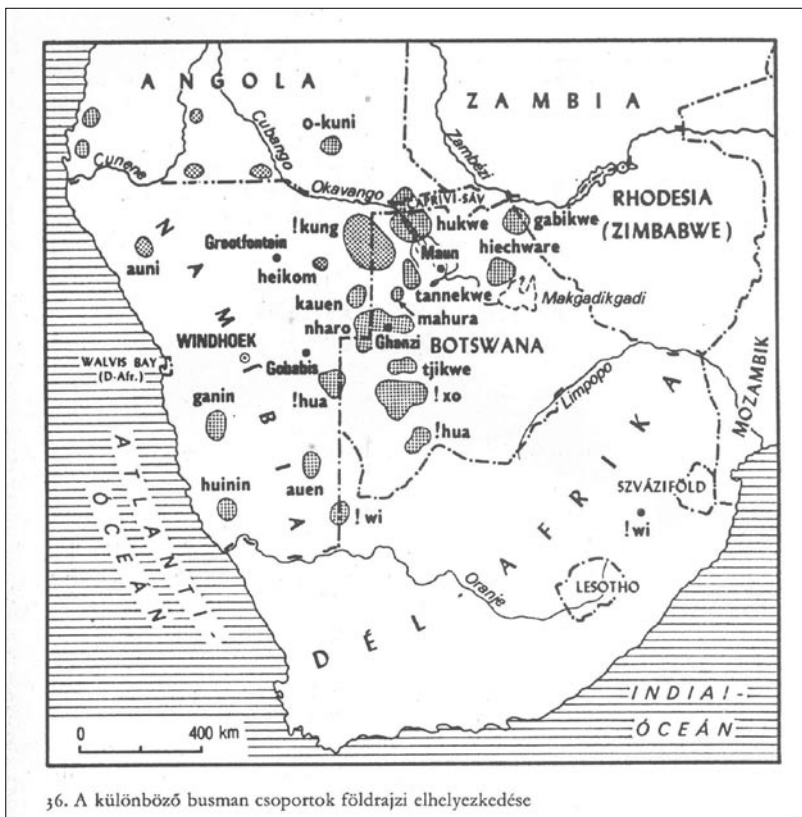
Mindemellett a második világháború utáni könyvkiadás ajándéka annak a két lenyűgözően szép és szemnyitogató kötetnek a magyar nyelvű közzététele, amelyek felmutatják, más csoportokkal szemben e különleges kis nép agresszivitás-mentes, békés életmódját. E könyvek feltárták a számunkra, már akkor, a maguk leíró, terepmunkanapló formájában azt, amit a napjainkra igen gazdaggá váló szakirodalom felmutat: az egyszerű életkörülmények között, kevés tárgy birtokában is létezhet emberi kiegyensúlyozottság és boldogság. Mi több, az újabb szakirodalom felfedezi, egyfajta új-marxista szemléletmód jegyében, hogy a Kalahári népének nagycsaládi-nemzetségi csoportjai között nincs teljes elszigeteltség, ugyanis a házasságok legtöbbször csoportok között és nem csoporton belül kötődnek. Sőt, kialakult közöttük egy akár ős-kommunisztikusnak is ítéltető kölcsönös segítségi forma. Ugyanis, ha valamelyik nagycsalád éppen gazdag vadászszákmány birtokába került, és másik két-három szomszédos kisközösség éppen hiányt szenvedett, a szerencsés megosztotta a szerzett húst az éhezőkkel. De ezt a segítséget, előbb vagy utóbb viszonzni illett.

Ami viszont az említett köteteket illeti, a másiknál jóval korábban jelent meg *Hans Bjerre* könyve (*Kalahári*, magyarul: 1964), amely egy 1957-es utazás, misszió, kutatóút eredménye. Útleírás, de annál jóval több, tudományos munka, amelybe még a busmanok szájhagyományyaiból is egy-egy példa (énekek, mesék, sajátos beszédformák stb.) belekerült. Ugyancsak érdekes és egyúttal a résztvevő antropológiai kutatás minden eszközével, szükséges beleérző magatartással végzett megfigyelések sorát tárja elénk az afrikansz származású és az élete zömét a helyszínen eltöltő *Laurens van der Prost* könyve (*A Kalahári letűnt világa*, magyarul: 1986, eredeti angol kiadása: 1958), hiszen már a dajkája is egy busman volt. De találhatunk még róluk néhány fejezetet Balázs Dénes nagyszerű útikönyvében is, amelyben dél-afrikai kóborlásainak élményanyagát tárja fel (*A Zambéziótól délre*, 1979). Ugyanígy hasznos információk lapulnak Sebes Tibor régebbi munkájában (*Afrika*, 1973), vagy *Kiszely István* a világ fizikai antropológiáját összefoglaló öt kötetes enciklopédiájában (*A Föld népei*, 3. köt., *Afrika*, 1986). Mitológiájukról lásd: Elena Kotlyar: Az afrikai népek mitológiája (*Mitológiai enciklopédia*, 1. kötet, 1988).

* * *

Az ezúttal ismertetett két új könyv természetesen a busman-kérdéskört járja körül, elsősorban persze a történelem, a társadalomtörténet szemszögéből, illetve a világtörténelem nagy genocídiumait feltáró törekvések jegyében. E kötettel szerzője, illetve szerkesztője, *Mohamed Adhikari* mellesleg az International Network of Genocide Scholars alelnöke, mint a Cape Town-i Egyetem történeti tanszékének a professzora.

Adhikari saját könyvében indulásképpen ad egy kronológiát. Már ebből kitűnik, mit kellett a fehérek megjelenése (1600-as évek) óta (a korábbi eseményekről nincs, nem lehet tudomásunk írásbeliségek híján) ennek az oly *szimpatikus ősnépnek* elviselniük, jöllehet a korábbi évezredekben is a jelek szerint mind beljebb szorultak a sivatagba az északról dél felé tartó folyamatos bantu expanzió következtében.

Balázs Dénes könyvéből, 1979, 303. o.

Ezt követően a genocídium mibenlétének sommás összefoglalása következik: (1) egyik népnek a másik megsemmisítésére törekvés, amely alkalmilag és folyamatosan is bekövetkezhet – (2) a megsemmisítés tömeges erőszak útján zajlik – (3) a megsemmisítésre törekvésnek: faji, etnikai, nemzeti, vallási, osztály jellegű, politikai, nemek közötti vagy más okai is lehetnek – (4) a megsemmisített nép tömege vagy csoportja számában igen változó lehet, akár önmagában, akár az adott nép teljes létszámához képest – (5) a várható társadalmi pusztulás mértéke magában foglalja a heves népességcsökkenést, a csoportos azonosság fenntartásához szükséges központi intézmények

és gyakorlatok nagyarányú elsovadását, a túlélők kényszermunkára kényszerítését vagy teljes szegénységre kárhozottását.

A kötet szerzője mindezt néhány alternatív meghatározással egészíti ki, majd először a teljes gyarmatosítás és a szan társadalom kapcsolatait jellemzi.

Rámutat, hogy a fokföldi szán csoportok megsemmisítése egy hosszú ideje zajló folyamat, amelyet az ötszáz éves európai jelenlét teljesített ki, elkezdve a helybéli népek kiirtását már a Kanári szigeteken. A folyamatot utóbb felgyorsították a kapitalista földszerzési törekvések. De hozzájárult a súlyos események bekövetkezéséhez a brit fajgyűlölő gondolkodásmód is. Amelyhez végzetes erővel járultak hozzá a földművelő, illetve nagyállattartó hollandok és a szánok közötti összeütközések. Érdekes még odafigyelni Adhikari azon megjegyzésére is, amely arra utal, a szán-kérdés mennyire háttérbe szorul, és a legtöbb helybéli számára teljesen figyelmen kívül hagyott kérdéskört alkot napjainkban Dél-Afrikában. Eközben, ha röviden, ő is a szánok archaikus kultúrájának különlegességére, sajátos szépségére hívja fel a figyelmet, amely a sziklarajzok kapcsán a legősibb sámánizmusra vonatkozó ismeretek forrása.

A következő hosszabb fejezetben az első gyarmatosítók, a holland telepesek jelenlétének következményeit igyekszik a szerző feltárni, méghozzá történeti vetületben, kitérve persze a többi dél-afrikai (a bantu kosza és csvána, a khoikhoi-ok körébe tartozó nama, griqua és korana) csoportok és a fehérek közötti viszonyra is. Röviden vázolja mindazt, amit van der Prost magyarul is megjelent könyvéből más ismerünk: a halász-vadász-gyűjtögető szánok, meglátva a holland telepesek állatsordáit, elejtenek belőlük egy-egy állatot, amit a telepesek tömeges gyilkossága, az egyes kis (30–120 fős) szán nemzetségek teljes kiirtása követ. A szánok ellen létrehozott telepes kommandók néha foglyokat is ejtenek rabszolgamunkára hajtva a kis emberkéket, akik azonban a rabságban hamar elpusztultak (erről már az 1600-as évek második feléből maradtak fenn feljegyzések). Adhikari jó néhány, írásban fennmaradt XVIII–XIX. századi beszámolóból idézi a holland telepesek mind jobban növekvő brutalitását. Azonban mind a

kiirtásukra törő gyilkosságok és a földterületek (életterük) folyamatos vesztese ellenére a szan társadalom fennmaradt.

A XVIII. század végén és a XIX. században bekövetkező brit behatolás hozott bizonyos változásokat a szánok életébe: az angol gyarmatosítás a szánok asszimilációjára törekedve igyekezett őket letelepíteni, mint pásztorokat, szolgálkat vagy munkásokat a farmokon. George Macartney kormányzó 1798-ban négyponos proklamációt adott ki a szánok kezelése ügyében. Elsőként a farmereket önkéntes adakozásra szólította fel különféle eszköz- és állatajándékok biztosítására a szánok részére. Másodikként kezdeményezte, hogy próbáljanak rátalálni a csoportok tekintélyes személyeire, és tárgyalásokat kezdeményezni velük, ami különféle okoknál fogva (főleg, hogy a szánoknak nem voltak törzsfőnökei) fiaskót szenvedett. Harmadsorban arra adott iránymutatást, hogy aktivizálják a misszionáriusokat, azok próbálják megtanítani a nomád törpe népet a letelepedett életmód előnyeire. Negyedikként a szánok részére biztosították északi Fokföldet az Orange folyó és keleti Namaföld között, megtiltva a gyarmatosítóknak, hogy oda belépjenek.

Adhikari ugyanígy pontokba szedve mutatja ki, hogy a brit törekvések a szánok civilizálása tekintetében nem jártak sikerrel. Az ajándékok (állatállományok, dohány, kések, gyöngyök, kalapok, bádogdobozok) nem értek bele a szánok független archaikus életmódjába. A szánoknál főnököket nem igen lehetett azonosítani. Ugyancsak igen csekély eredményt hozott a nomadizáló népnek a kereszténységre való áttérítési kísérlete és a letelepedésre való készítése. Viszont tény, hogy a XIX. század végéig a szánok kisebb része lassan-lassan a farmerek szolgálatába állt. Viszont az északi területeken továbbra is ellenálltak a farmerek behatolásának. 1625-ben még csak a busman földterület ötödrészét tudták a fehérek elfoglalni, de a gyarmati kormányzat 1847-ben már az Orange folyó területét Fokföld északi területeként proklamálta.

Az északi határvidéken mindemellett a griquák, az un. bastardok (egy egészen sajátos keletkezésű etnikai csoport), a korának és más pásztornépek nagy számban gyilkoltak meg a szánokat. Különösen, hogy e népek a fehérekkel kapcsolatban álltak, lovakkal és tűzfegy-

verekkel is rendelkeztek, és kommandókat formáltak, megszerzendő a szánok bejárta földterületeket és az általuk használt vízforrásokat. A bennszülött népesség történetének újabb drámája következett. Hiszen miután ugyanis az afrikai pásztornépek szinte kipusztították a szánokat, a vidék szinte elnéptelenedett. De a hódító lovas pásztor csoportoknak sem sok örömük telhetett a megszerzett földekben, mert utóbb meg a búr trekkerek őket szorították ki a XIX. század második felében. Így történhetett, hogy a nevezetes Korana-háború idején (1868–1869) !xam busmanok is harcoltak a korana-k mellett a betolakodó fehér gazdák és az őket támogató gyarmati csapatok ellen.

A negyedik elemző fejezetben Adhikari azzal próbál szembe nézni, egyáltalán genocídium volt-e vagy sem a hódítók által lenézett, kezdetleges gazdasági és társadalmi fejlettséget mutató, horda-népnek titulált, gyarmatosítók és afrikai szomszédnépek által is folyamatosan gyilkolt szánok több évszázados pusztítása. Próbálja kimutatni a telepes kultúra jellegzetes képviselője, *George McCall Theal* megnyilvánulásaiban a rasszizmust, és erőteljesen vitatja a Svájcban munkásságát kifejtő magyar származású afrikanista, *Szalay Miklós* egy könyvének (1995) állítását, miszerint a főkormányzati törekvés a XVIII. században nem a gyilkolás, hanem a letelepítés és a munkaerő toborzás volt, és a hétszázas években mindössze 4000 halottja volt a szánoknak. Miközben magából Szalay könyvéből kiderül, hogy csak két *busman-vadászat* során (General commando 1774-ben: 503 halott, Graff-Reinet tartomány 10 év során: 2504 halott) pusztult el ennyi a nevezetes ősnép soraiból.

Hadd idézzem viszont meghatottsággal a könyv konklúziójának legszebb részletét:

„A XIX. század közepén egy !xam férfi az elszakadt szíj vagy húr metaforáját használta arra, hogy kifejezze a veszteség érzetét világuk széttörésével és a tájjal való szellemi kötelékek elszakításával, az idegen betolakodók által okozott veszteséggel kapcsolatban. Dia!kwain, *Lucy Lloyd* egyik adatközlője leírta ezt a siratóéneket, az *Elszakadt húr dalát*, amelyet az apja, Xaa-ttin alkotott, aki rádöbbsent, hogy a telepesek betörése fegyvereikkel, lovaikkal és nyájaikkal hozta el

népének halálát. *Stephen Watson* Xaa-ttin énekének, a !xamok foglyul ejtése rekviemjének költői átigazítása a helyrehozhatatlan veszteség érzetét fejezi ki, olyan érzelmet, amelynek sok fokföldi szan tudatába kellett beégnie, amikor ősi kultúrájuk felbomlására és életmódjuk megsemmisülésére gondolt:

Mert / egy nép miatt / mások miatt / egy másik nép / amelyik jött / elszakította / a hűrt nekem / ez a föld / többé nem föld nekem / ez a hely / egy új hely / megváltozott nekem. // Mert / ez a húr / ami elszakadt nekem / ez a föld nekem / ez a hely / nem úgy tűnik / hogy hely nekem. // Mert / a húr elszakadt / a szülőföld úgy érzi / mintha lefeküdt volna / üres előttem, / szülőföldünk úgy tűnik / mintha lefeküdt volna / mindkettő üres előttem / és meghalt előttem. // Mert / e húr miatt, / mert egy nép miatt / elszakadt ez a húr, / e föld, az én helyem / ez a hely / már más – / valami elszakadt – / de ez tovább / hangot ad, / megszakadva bennem.” (Adhikari 2010/2018, 95–96. old.)”

(S. Watson: *Song of the Broken String: Poems form a Lost Oral World*, 1991, New York, Sheep Meadow Press)

* * *

Az Adhikari által szerkesztett kötet szerzői viszont a szan genocídium kérdéskörének történelmi, társadalmi, politikai elemzői közül kerülnek ki

Maga Adhikari először a busmanok pusztításának legfőbb hajtóerejét, a busmanok földjére beáramló állattenyésztő farmerek invázióját veszi számba, igyekszik a folyamat mozzanatait feltárni. Számba veszi a kereskedelmi célú állattenyésztés természetét, a nemzetközi kapitalista piacok hatását, a faji ideológiákat, a fejlettebb katonai technológiát és a halász-vadász-gyűjtögető társadalom természetét. Második dolgozatában pedig azokat a jelenségeket, eseményeket és ideológiai megfontolásokat foglalja össze, amelyek Fokföld busmanjainak a fokföldi állattenyésztő telepések által való megsemmisítését, arra való igyekezetüket hozta magával. Eme második tanulmányának konklúziója az, hogy leszámítva azokat a kisebb csoportokat, amelyek az üldöztetés elől a Kalahári si-

vatagba menekültek, ma a fokföldi busmanoknak mindössze 1500 leszármazottja él a területen.

Jared McDonald tanulmányában lényegében a kérdéskör egyik sajátos vetületével foglalkozik. Miként és hogyan próbálják befogni (megtörni?) a búrok a szánokat azzal, hogy látszólag befogadják a szánok által eltartani nem tudott, halálra vagy elhagyásra szánt gyermekeket. Majd e gyermekeket, akik az európai közösségekbe kényszerültek, munkára fogják, és fokról-fokra egyfajta gyerek-kereskedelem alakul ki. Mi több ezeket a gyermekeket összekeverték a khoikhoi (hottentotta) gyermekekkel, és így megkezdődött egyfajta akkulturációjuk, eredeti életformájuk elvesztése. Egy Somerset nevű helyi búr kormányzó ugyan 1817-ben proklamációt ad ki e folyamatok letörésére, de az részben a szánok ellenállásán is megbukik. És 1820-tól megkezdődik a szán gyermekek behurcolása a búr közösségekbe. Sőt, gyermekrablások is keletkeznek felnőtt szánok meggyilkolása közepette. E gyermekek ugyan nem kerültek teljesen rabszolgasorba, de felnőtté válva viszont már a szinte rabszolgasorba kényszerített hottentották közé kényszerültek. A helyzet 1838 után, az abolicionizmus előretörésével változott meg fokról-fokra.

A *griqua*-k (gri kwe), akik ma zömükben Fokföldön élnek, a khoe-nyelvű vegyes nagycsoportba tartoznak a nama vagy a korana törzsekkel együtt. Az apartheid-rendszer utóbb *színeseknek* (coloured) minősítette át őket. Az első holland telepesek idejéből, a XVII. századtól ismertek (Cape Town-t 1652-ben alapították). E félnomád nép különféle csoportjai, hasonlóan a búrokhoz, utóbb, főleg a XIX. században Fokföldről az ország belsejébe vándoroltak, és kisebb-nagyobb főnökségeket formáltak. Részben a búrok behatolásának kárvallottjai, részben a szánok kiirtásának is aktív résztvevői. *Edward Cavanagh* tanulmányában egyrészt az etnikai csoport régi történelmének feltárható mozzanatait gyűjti egybe, másrészt arra próbálja ráirányítani a figyelmet, hogy

„Az elmúlt több mint egy évszázad folyamán a történészek a Griqua népet vérszomjas gyilkosoknak, a dél-afrikai frontvidék legvadabb közösségnek mutatták be... az ilyen értékelés tisztességtelen és elavult...” (Cavanagh 2015, 106. old.)

Ugyanis amint az elemzésből kiderül, a határvidékeken folyó területfoglalási küzdelmek, amelyeknek nemcsak a felsorolt etnikumok, de a fehérek is részesei voltak, sokkal bonyolultabb helyzetet mutat, minthogy a szan-gyilkolások felelősségét egyoldalúan csak erre a népre hárítsák.

Ismeretes, hogy a németek által elkövetett legsúlyosabb genocídium (1904) Dél-Afrikában a bantu nagycsoportba tartozó hererók kb. 80 százalékanak kiirtásához vezetett (erről magyarul is olvashatunk, lásd: Búr Gábor, rövid, de érdemleges írását: A heherók halálmenete. Egy alig számon tartott évforduló, in: *Afrika-történeti tanulmányok*, 2011. Érd, Mundus Novus Könyvek, 216–219. old.). *Robert Gordon* tanulmányában viszont arra keresi a válaszokat, miként viselkedett a német gyarmatosítás a busmanokkal és a másik igen kezdetleges társadalmi struktúrával rendelkező, ma főleg Namíbiában élő hegyi damakkal vagy damarákkal. A munka végkicsengése összevág a hererók elpusztításával, távoli világba kirendelt, fagyjűlölettel telt kegyetlen telepések és a mögöttük álló katonaság egyfajta „zsákmányoló vagy tolvaj kapitalizmust” valósított meg, létrehozva egy ún. *Rechtstaat*-ot, amely lehetővé tette a korana és herero földek kisajátítását, a helybeli népeiségek rabszolgamunkára való hajtását. Viszont a busmanok, mivel nem voltak sem földművesek, sem állattartók, mintegy kiestek a szórásból, bár a legalacsonyabbra minősített fekete csoportnak tartották őket.

Különös írás, mondhatnánk egy örömforrás a sok gyilkolás közepette, került ki a tématerület egyik nagy öregje, a német *Mathias Günther* kezéből. A XIX. század közepétől a namíbiai-botswanai határon kialakult egy település, mégpedig Ghanzi prérin, amely egy ideig gazdag vadászterületül szolgált mind a busmanoknak, mind az arra járó fehéreknek. Utóbb búrok is megtelepültek a városkában, majd egy nagy szárazság idején a férfiak kénytelenek voltak Fokföldre távozni, két évre a busmanok gondjaira bízva gyermekeiket és asszonyaikat. Visszatérve kiderült, a busmanok tökéletesen gondoskodtak a hozzátartozóikról. Ennek jegyében egy évszázadokra szóló együttműködés és kölcsönös megbecsülés (*racial paternalism*) alakult ki búrok (és fehérek), illetve a busmanok között. Ennek történetét olvashatjuk *Günther* írásában.

Nigel Penn tanulmányában viszont az önként adódó összevetést végzi el az afrikai és az ausztráliai halász-vadász társadalmak sorsát illetően. A végeredmény, a busmanok száma napjainkra kb. 40 000, az ausztráliai bennszülöttek száma ugyan ennél jóval nagyobb, viszont a tasmániai bennszülötteket, amint az jól tudjuk, sikerült teljesen kiirtani. Ezt az összevetési elemzést folytatja Lyndall Ryan, aki az élőhelyükön mintegy 10 000 éve lakó tasmán bennszülöttek (Van Diemen's Land) kipusztítását és az ausztráliai Port Phillip districtben élő, ún. Victoria bennszülöttek sorsát veti össze. Megdöbbenő adata pl., hogy mindkét helyen az első 15 évben a helybeliek 50 százalékát elpusztították a betolakodók, akiknek az életben maradásra az volt az egyetlen esélyük, hogy munkára foghatták őket az állattenyésztők. A harmadik olyan dolgozat (*Ann Curthys* munkája), amelyik az ausztráliai bennszülöttek genocídiumait idézi fel, nehéz feladatra vállalkozott. Szerzője azon igyekszik, hogy feltárja a behatoló fehér telepesek viselkedésének gyökereit. Miközben megfosztják a bennszülötteket földtulajdonuktól, alkalmazott pásztorokká szeretnék őket készíteni, és hogy átvegyék az európai civilizáció *luxus ajándékait*. Eközben létrejön a kényszermunka, igénye, a rabszolgaság egy formája. De ha ez nem sikerül a halász-vadász-gyűjtögetőkkel, következik az erőszak.

A kötet utolsó három tanulmánya Észak-Amerikába vezeti az olvasót. Lényegében az őslakók, az indiánok sorsát igyekszik nyomon követni mind a három szerző. Tony Barta tanulmányában sorba veszi a fő csomópontokat: az ideológia megteremtése, a kifosztások módja, a pusztítás. Majd az állattenyésztők tevékenységét veszi célba, és a fogyóban lévő bölény-állomány kapcsán tárja fel az amerikai belső gyarmatosítás, utóbb az indiánok genocídiumának kérdését. És eljut az indiánok jogainak első rendezéséig, sőt, az indián területek (rezervátumok?) kialakításáig.

Sidney L. Haring viszont a Kanadában lezajlott eseményeket idézi fel, írása címében kifosztásról, tájpusztításról (*ecocide!*) és genocídiumról beszél, amely a marha rancsok és a földművelés érdekében elpusztítja a vadász kultúrákat az ország nagy préri síkságain. Bár Kanadában nem szívesen beszélnek róla, mit több, nem foglalkoznak az őslakosság egykori kiszorításának és pusztításának kérdésé-

vel, ez a téma azonban a még élő indián lakosság körében vagy a parlamentben mégis gyakorta felmerül. A szerző számba veszi a bölények kipusztításának folyamatát, majd a fehér telepeseknek a nagy síkságokra való betelepülését 1875-től kezdve, de különösen 1920 körül. Végül foglalkozik a síkságokon való megtelepülés és az ottani ősnépek genocídiuma körül folyó vitával. Kétségtől eddig csak néhány száz indián meggyilkolásának a tényét tárják fel az 1870 és 1900 közötti időkből. Más kérdés, hogy a fehérek által bevitt betegségek és az alkohol hatalmas pusztítást végzett a helybeliek soraiban. A dolgozat egy igen érdelemes felvetéssel záródik:

„Távolra mutató sugalmazásra pedig most kerül sor. Talán egyedülálló a világon, Kanadában továbbra is a Korona van a legtöbb föld birtokában. Amennyiben az *Első Nemzetekkel* szemben folytatott népirtás jelentős része a földjeik elfoglalása és tartalékokba vétele volt, a kanadai kormánynak lehetősége van arra, hogy orvosolja ezt az igazságtalanságot, mivel képessége van arra, hogy a jelentős földterületeket juttasson a *Kanadai Első Nemzetek* számára. Ez különösen igaz a préri nyugati és északi részeire, de kevésbé igaz a keleti és déli gazdálkodási régiók sűrűbben lakott területeire. Az ilyen visszatérítés jó helyzetet biztosítana a megindulásra.” (Harring 2015, 285. o.)

A kötet záró dolgozatában a melbourne-i kutató, *Lorenzo Veracini* a halász-vadász-gyűjtőgető népek visszaszorulása és az állattenyésztők előretörése kapcsán a fő csomópontokat magukba foglaló elméleti kérdésekre, mint nomadizmus, áttelepülés, genocídium, reflektál. Először egy sor elméleti felvetést vesz számba. Így különös fényt vet a hosszú idő óta előtérbe kerülő Újvilágra és az ott lezajlott betelepülésekre. Majd széleskörű betekintést nyújtva a letelepülés különféle történeti-művelődéstörténeti mozzanataiba (Európában és Amerikában) próbál sajátos utat törni a nomadizmus kérdésében, amelyet pszichológiai szempontból vizsgál. Végül igen sajátos módon zárja írását: Konklúzió: állattenyésztő telepesek vagy 'birtokos nomádok' Lényegében, amint szakirodalmi idézetei is mutatják, azt a különbségtételt próbálja felvázolni, ami a hagyományos, eredendő nomadizmus (bennszülött népek) és a telepes állattartók (vagyis a

magas kultúrák népei) között fennáll. Úgy véljük, ez a túl elméleties, mondhatni, afféle modern antropológiai megközelítés kilép a valóságos társadalmi gyakorlatok világából. Hiszen kétségtelenül léteznek a letelepült földművelő rétegek körében is pásztorkodás (gondoljunk akár csak a Svájcban régóta ismert és gyakorolt transzhumáló – nyáron a hegyekben vándorolva, télen istállóban – állattartásra), de ennek vajmi kevés köze van azokhoz témakörökhöz, amelyek feltárására e kötet tanulmányainak szerzői vállalkoztak.

Adhikari, Mohamed: *The Anatomy of a South African Genocide. The Extermination of the Cape San Peoples* (Egy dél-afrikai népirtás anatómiája. A szánok kiirtása). Athens, Ohio, Ohio University Press, 2018. második kiadás, 120 o.

Adhikari, Mohamed szerk.: *Genocide on Settler Frontiers. When Hunter-Gatherers and Commercial Stock Farmers Clash* (Népirtás a telepes végeken. Amikor a gyűjtögetők-vadászok és a telepesek összecsapnak). New York – Oxford, Berg-hahn, 2015. 356 o.

Biernaczky Szilárd

HISTORIOGRÁFIA

Napjaink oroszországi történetírása a Péter előtti korszakról

Az ismertetendő tanulmányban *Olga Koseleva* az Oroszországi Tudományos Akadémia Világtörténeti Intézetének főmunkatársa a XVII. századi moszkvai állam társadalmi, politikai és kulturális fejlődésének vitatott kérdéseit, Oroszország és Nyugat-Európa korabeli kapcsolatainak irányultságát és intenzitását, valamint az utóbbiaknak az orosz történeti fejlődésre gyakorolt hatásfokát veszi górcső alá. A kutatás fókuszát a régi szovjet terminológia szerinti „bázisról a felépítményre” helyezi: a művelődéstörténet és a társadalmi és kulturális jelenségeket alakító interperszonális kapcsolatok vitatott problémáira, és a forráskutatással szemben támasztott új követelményekre. A XVII. század második fele Oroszországnak kulturális arculatát aligha lehet egy általánosított korabeli séma szerint értelmezni. Ehhez az empirikus anyag új kutatási paradigmákban való vizsgálata szükséges.

Egészen az 1980-as évekig a szovjet történettudományi kutatások a Marx által felvázolt európai történeti modellre épültek, amihez megpróbálták analógiákat találni az oroszországi históriában. Ugyanakkor két régóta létező irányzat is új alapokon újjászületett: a nyugatos és a szlavofil. Így a szakemberek a XVII. századi orosz történelmet háromféleképp közelítették meg: egyesek az új oroszországi történeti jelenségekben a nyugati fejlődési modell elkerülhetetlen követését vélték felfedezni, mások szerint az újítások az oroszországi realitásból eredtek, míg voltak olyanok, akik úgy vélték, hogy az orosz és a külföldi változások nem ellentétesek, hanem kiegészítik egymást. *S. Kristensen* dán történész a XVII. századról szóló szovjet historiográfiát jellemezve rámutatott, hogy abban kevesebb figyelmet szenteltek a kulturális és a vallási problematikának. Napjainkban az

előbbiekre és a gondolkodásra és a világnézeti kérdésekre nagyobb figyelem irányul. Népszerűek lettek a személyes történetek, az intellektuális história, a hétköznapi események és a kulturális transzfer bemutatása.

A XVII. századot a történészek egyöntetűen új szakasznak tartják az orosz történelemben. Ugyanakkor belső elkülönülések is jellemzik ezt a periódust. A század elején, ami a „Zavaros időszak” nevet kapta, a rossz termés és a gazdasági összeomlás miatt a lakosság az ország központi részéből a déli peremkerületekbe vándorolt. A politikai és a társadalmi szférában hatalmi válság alakult ki és parasztfelkelés kezdődött és a helyzetet súlyosbította a lengyel és a svéd katonai intervenció. Az országban polgárháború vette kezdetét. A teljes katasztrófát azonban az oroszok nagy nehézségek árán végül elhárították. A korabeli társadalmi ellentmondások és külpolitikai érdeklentétek a történészeknek és a politikusoknak táptalajul szolgáltak a hazafias és népi ellenállás eszméinek kimunkálására. Napjainkban az említett nehézségekből való kilábalást használják fel a „Népi egység napjának” (nov. 4.) megünneplésére.

Ezután Koseleva az „újdomság” értelmezéséről szól. Az egyik megközelítésben a hatalom a bojárságtól átkerült egy másik társadalmi csoport, a nemesség kezébe. A másikban az egységes oroszországi piac kialakulásával elkezdődött az orosz kapitalista fejlődés. Meg kell azonban jegyezni, hogy a XVII. században sem a termelés, sem fogyasztás szférájában nem következtek be lényeges változások. Sőt a Zavaros időszak következményeként erősödött a jobbgátság elnyomása, ami akadályozta a kapitalista viszonyok fejlődését. A szovjet korszakban úgy ítélték meg, hogy a hatalmi szférában elmozdulás történt az egyeduralomtól a nyugati típusú abszolútizmus felé. A politikai rendszerben azonban a Zemszkij Szoborok kialakulása ellenére radikális változás nem ment végbe. A korábbi Bojár дума jelentősége a XVII. században sem csökkent. Látszólag az osztályharcos marxista paradigmát támasztotta alá, hogy a XVII. században a tömegmegmozdulások (paraszti és városi felkelések, vallási alapú lázadások) száma nőtt, azonban ezek nem a forradalom felé vezető, hanem tipikus középkori mozgalmak voltak.

Koseleva a XVII. századi kultúra szekularizációs folyamataiban fontosnak tartja a nyugati hatások vizsgálatát. A szerző rámutat, hogy a középkori orosz írásbeli kultúra lényegesen eltért a nyugat-európa-tól, ugyanis ez az írásbeliség önmagában volt szakrális és csak pravoszláv egyházi célokra használták. Ez a szituáció kezdett változni a XVII. században. Az „új kultúrában” megjelent az egyén és a más vallások iránti érdeklődés és új műfajok alakultak ki. Ekkor rakták le a világi városi kultúra alapjait. A szakirodalomban egyre több műben foglalkoztak a szekularizációs folyamatok okaival. A szovjet korszak-béli írásokban *D. Sz. Lihacsov* koncepciója lett uralkodó. Eszerint az európai kultúrában az újkorban a középkorból a reneszánsz jelentett átmenetet. Oroszországban viszont a reneszánsz hiányában a barokk talaján formálódott ki a világi kultúra. A filozófus *V. M. Zsivov* úgy vélte, hogy a Zavaros időszak nyomán a pravoszláv orosz kultúra nem elvilágosodott, sőt vallásos jellege erősödött. A kultúrakutató *I. L. Buszeva-Davidova* szerint a XVII. századi források a vallásos és nem vallásos kultúrára való tagolódásról tanúskodnak. Ugyanakkor az új európai kultúra felé fordulás nem jelentette az orosz társadalom vallásosságának csökkenését. Az újdonságok nem törölték el a hagyományokat, a régi és az új jelenségek békésen megfértek egymás mellett. Buszeva-Davidova úgy vélekedett, hogy a XVII. századi új képzőművészeti és szépirodalmi műfajok a korabeli mély társadalmi és kulturális változások eredményeként jelentek meg. A hívő orosz emberek életérzése, bár részben emlékeztetett a korabeli nyugati változásokra, egészében nem szakadt el a görög-pravoszláv gyökerektől és ezért nem hajlott sem egzaltációra, sem individualizmusra.

Az 1653-as egyházszakadás után sok polemikus mű jelent meg. A sokáig használt XIX. századi munkákat újabban archeográfiai síkon bírálják. Egyes korabeli személyiségek örökségének mélyreható paleográfiai és archeográfiai elemzése nyomán a régebbi elképzelések korrekcióra szorulnak. A szerző példaként *A. P. Bogdanova* Karion Isztominról és *T. V. Panyics* Afanaszj Holmogorszkijről írott munkáit említi. Eddig kevésbé kutatott személyekről is új művek láttak napvilágot. Így *O. Sz. Szapoznyikova* könyve Szergj Selonyinról, amelyben feltárul előttünk a szerzetes életrajza és munkamódszerei.

Koseleva szerint az orosz kultúrára történő „nyugati hatás” formulája túl absztraktnak tűnik. Helyette célszerűbb a már többek által javasolt és konkrétabb „transzfer” fogalmát alkalmazni a kutatásban. A transzferen keresztül ugyanis jobban nyomon követhető a mindennapi eszmék és szokások elterjedése. *Margarita Korzo* műveiben rámutatott, hogy Szimeon Polockij és Innokentyij Gizel, akik nyugati és déli orosz intézményekben tanultak, jól ismerték a latin nyelvű irodalmat. Korzo kiemeli, hogy a pravoszláv szerzők az idegen tradíciójú szerkezetet pravoszláv tartalommal töltötték fel. Az idegen szövegrészeket a megszokott pravoszláv példázatokkal foglalják keretbe. Korzo művei jól mutatják, hogy a pravoszláviának a „latinnal” folytatott nyílt harca mellett egyfajta rejtett behatolás is végbemegy a pravoszláv irodalomba. Az utóbbi években kezdik elismerni a korábban elhallgatott lengyel és kijevi ukrán hatást a moszkvai kultúrára. Ezt jelzik például a lengyelből oroszra fordított művek.

Másik irányú transzferet prezentál az ortodox Görögország, amelyvel Oroszország hagyományosan szoros kapcsolatokat ápolt. Itt kell kiemelni *B. L. Fonkics*nak az orosz és görög források elmélyült tanulmányozásán alapuló és újító kutatásait. Fonkics a görög nyelv iskolai tanulásával összefüggésben tárta fel a sokoldalú orosz–görög kapcsolatokat. Ugyanakkor fiatal történészek bírálták is Fonkicsot a források paleográfiai tárgyalása miatt. Fonkics munkásságát tanítványai folytatták. Így *N. Csesznokova* Oroszország és az Oszmán Birodalmon belüli pravoszláv népek kapcsolatait vizsgálta. A transzfert nemcsak vallási, hanem politikai és köznapi területen is tanulmányozták. Fontosak az idegen sajtóból nyert információk: az ún. kuranti vizsgálata. Ezeket a kormányzati intézményekben (a Titkos és a Követségi Prikázban) fordították le oroszra. Ezeket a forrásokat a történeti irodalomban is használták. Az oroszországi levéltárakban lévő ilyen anyagok tanulmányozása komoly eredményekkel járt. A fordítások rendszerint a cárnak és a bojároknak készültek, azonban hamarosan a Kreml falain kívülre is eljutottak és a diplomáciától távolálló emberek is olvasták. A kuranti az orosz és a külföldiek kapcsolatainak olyan területeit is bemutatták, amit más források kevésbé tükröztek. A szerző egy angol kereskedő londoni magánarchívu-

mából származó levelezését vizsgálja, aki oroszországi partnerével vallási-kulturális tekintetben toleráns kapcsolatokat ápol. Az orosz területen tevékenykedő idegenek sorsát eddig az orosz szakemberek kevésbé tanulmányozták, holott például a svéd levéltárakban nagy mennyiségű forrás áll a kutatók rendelkezésére. Koseleva erről a témáról *V. A. Kovrigina, T. A. Oparina, Sz. P. Orlenko és I. N. Jurkin* közelmúltbeli műveit idézi. Napjainkban megvan a lehetősége, hogy a XVII. századi kulturális transfert, nemcsak az oroszországi, hanem a külföldi források alapján is újszerűen tudják elemezni.

A XVII. századot nemcsak új, hanem átmeneti szakasznak is tartják. Régóta vita folyik a péteri reformok szükségességéről és főleg áráról. Az előbbieket szempontjából a XVII. századi kulturális és világnézeti változásokat a történelemtudományban különféleképp értékelik. Egyesek I. Péter reformjait apja, Alekszej Mihajlovics politikája logikus és intenzifikált folytatásának tartják. Mások hangsúlyozzák, hogy a modernizáció már Péter előtt elkezdődött és ő csak a sok áldozattal járó utat választotta. *P. V. Szedov* pétervári történész és társai úgy vélték, hogy a kulturális és társadalmi reformok már Péter előtt elkezdődtek, csak zsákutcába jutottak. Ismét mások kiemelték, hogy a XVII. század végén kibontakozott rendszerválság tette szükségessé a radikális reformokat. Ezt hangoztatták a XVIII. század olyan neves történészei, mint *Je. V. Anyiszimov* és *A. B. Kamenszkij*. Később ugyan Anyiszimov megváltoztatta elképzelését.

A XVII. század második felének egyik vitás kérdése volt az oktatásügyben kibontakozó újítások. Míg egyesek szerint az iskolahálózat kifermálódásával perspektivikus történeti fejlődés bontakozhatott ki, addig mások ezt zsákutcás útnak vélték. Az egyházi szemináriumokban kezdett megjelenni egy új egyházi műveltség. A velencei hajóépítés elsajátítása miatt szükség volt a latin mellett az olasz nyelvre. A zsákutcás fejlődési koncepciót napjainkban módszertani szempontból is bírálják. Minden korszak nemcsak a jövővel van kapcsolatban, hanem a kulturális irányzatok önálló és zárt variánsa önmagában is értékes.

A „zsákutcás elméletet” nemcsak a XVII. századi kultúra tanulmányozására használják, hanem Fjodor és Szojja 1670-es évek végi

és 1680-as évekbeli reformjaira is. A szakemberek az utóbbi időben kezdték komolyabban tanulmányozni ezeket, azonban a forrásszövegek retorikájának fogságába kerültek. A XVII. században ugyan ismerték a reform fogalmát, de nyíltan nem nevezték annak, sőt a cári rendeleteknél a korábbiakkal való kapcsolatot hangsúlyozták. I. Péter korában az újítás eszméje előjött rejtekéből és az állami politika részévé vált és az élet minden területén érvényesült. Péter cár minden rendeletében egyenesen kiemelte a múltbeli hagyományokkal való szakítást. Mivel azonban a lakosság többsége az újításokat nem támogatta, ezért az uralkodónak az értelemre apellálva alattvalóinak minden rendeletnél meg kellett magyarázni annak hasznát. Már I. Péter korában sok mű született kormányzása dicsőítésére, amelyek az „építő cárról” szóltak. Eszerint Péter előtt Oroszországban nem volt se oktatás, se ipar, se kereskedelem, se flotta, se nagyvárosok és ez napjainkig fennmaradt az irodalmi és történeti művekben és a hétköznapi tudatban. (Lásd erről a szerző művét a 285. oldalon: A péteri reformok tanulmányozása a különböző paradigmák keretében. 22–32. o.). Ebben a mítoszban a kortársak nem hittek, az utódok azonban igen. A XVII. század második felének reformjait nem vette körül az újítás pátoszos retorikája, a történészek csak napjaikban szentelnek rájuk több figyelmet és nemcsak a törvényhozási források szintjén, hanem a gyakorlati megvalósítás terén is. Feltűnő, hogy ezek az újítások I. Péter korában is működtek.

A Péter előtti korszak (vagyis Fjodor Alekszejevics uralkodása) jelentőségéről folyó vitával kapcsolatban a legfontosabb esemény P. V. Szedov A Moszkvai Cárság hanyatlása (Zakat Moszkovszkovo carsztva. Carszkij dvor XVII v. SzPb, 2006.) című könyvének megjelenése volt. Szedov gigantikus mennyiségű tényanyagot rendszerezett és új forrásokat vont be a kutatásba. A szerzőt főleg az udvaroncoknak a politikára gyakorolt hatása érdekelte. Szedov elvetette az egyeduralom megerősödéséről, az abszolút monarchia kialakulásáról és a dumai bojárok állami tevékenységének megszűnéséről szóló szovjet korszakbéli nézeteket. A szerző bemutatta a kormányzat reformkészségét. A reformok azonban az udvari körök személyes és csoportérdekeiktől függtek. Csak külsőleg hasonlítottak I. Péter re-

formjaira, de valójában nem érintették a „rég moszkvai életforma” alapjait, amit Péter célzatosan rombolt szét és ami nélkül nem lehetett modernizáció. A mű recenziói elismerték Szedov szakmai érdemeit, következtetéseit azonban mesterkélteknek és eltúlzottnak tartották. A „hanyatlás” eszméjét, ami rendszerkrízist jelentett volna, egyik recenzens se támogatta. Ha elvonatkoztatunk a szépirodalmi dicséretektől, akkor I. Péter reformjai ugyanúgy függtek az udvari intrikáktól és a népi ellenállástól, mint XVII. századi elődei. Az angol szakember L. Hughes, aki részletesen vizsgálta I. Péter korát, arról, hogy Péter előtt Oroszország „tiszta lappal” rendelkezett, azt írta, hogy ez az elképzelés kevés eredménnyel járt. Koseleva szerint a két kutatói paradigma: a XVII. századi válság eszméje és az örökletesség eszméje, a gyors előrelépés a régi úton: mára kimerítették lehetőségeiket és egyik se győzött. A szerző úgy véli, hogy a kutatók által a XVII. és a XVIII. század közé emelt kronológiai határ csak akadályozza a korszak vizsgálatát: így ugyanis nem látható pontosan, hogy mi történt a „másik oldalon”. A XVII. század második felét és a XVIII. század első negyedét komplexen, együtt kell nézni, ami az új kutatási eredmények záloga.

Olga Koseleva: Szovremennaja otyecsesztvennaja isztoriografija Rosszii predpetrovszkovo vremeni: novije aszpekti. (Napjaink oroszországi történetírása a Péter előtti korszakról: új aspektusok.). Quaestio Rossica. Vol. 6. 2018. No. 1. 269-289. o.

Kurunczi Jenő

1918 – A nagy egyesülés éve. Nemzetek, határok, kisebbségek. Egy mítosz dekonstrukciója

Prológus

1. Az idén január 22-én a bukaresti magyar nagykövetségen *Lucian Boia* kivételes történelmi életműve, valamint a magyar és a román nép közötti kapcsolatok javításához nagyban hozzájáruló munkái elismeréseként a magyar érdemrend lovagkeresztjét vehette át. Két évvel korábban a románok történelmének a német közvélemény előtti érthetőbb bemutatása, valamint az európai értékek és a szabadság szellemének népszerűsítése érdekében tett erőfeszítéseinek értékeléseként a Német Szövetségi Köztársaság Érdemkeresztjének lovagi fokozatában részesült.

2. Az 1970-ben készült nagyszabású Mihai Viteazul (Vitéz Mihály) történelmi filmben a főszereplő Szelim pasának az Úr 1598-dik évében a nemzet egyesítéséről beszél. Majd a későbbiekben kijelenti: „beteljesedett az évszázados parancs, hogy az egy anyától származók – Havasalföld, Erdély országa és Moldova – egyesüljenek, ez az, amit kívántam”.

Lucian Boia sztártörténész műveivel egy-egy szeget ver a román nemzeti mítosz koporsójába. Kezdődött mindez a *Történelem és mítosz a román köztudatban*¹ című kötettel, folytatódott a *Németpártiak. A román elit a Nagy Háborúban*², a *Miért más Románia?*³ és a *Hogyan románosodott el Románia*⁴ című opusokkal. Jelen műve gyakorlatilag

1 *Istorie și mit în conștiința românească*. Editura Humanitas, București, 1997.

2 *Germanofilii: Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*. Editura Humanitas, București, 2011.

3 *De ce este Romania altfel?* Editura Humanitas, București, 2012.

4 *Cum s-a românizat România*. Editura Humanitas, București, 2015.

az utóbbi kötet kiegészítése. Már a bevezetése is provokatív: *Egyesültek, öröktől fogva?* Az első sorokban tovább rombolja a hős nemzet hírnevét: egy katasztrófális vereség és egy szégyenteljes békekötés után (a központi hatalmakkal kötött bukaresti béke 1918. május 7-én) Románia győztesen került ki az első világháborúból. És nem a csataterén elért eredményei miatt, hanem szövetségeseinek győzelme okán. 1918-ban majdnem megszűnt az ország – Dobrudzsa és Kadrilater⁵ bolgár lett, míg a Kárpátok gerince, mintegy 5100 km² terület a Monarchia birtokába került –, és mindezek ellenére ugyanazon év végére megvalósult Nagy Románia. A románok nem minden mitológiai tartalomtól mentes kollektív identitástudata kizárólagosan a nemzet történetének indoklását tartalmazza, vagyis nemlétező emlékek gazdag örökségének közös birtoklását jelenti. Az egyik ilyen a Vitéz Mihály által megalkotott egység kérdése: 1598-ban sem az erdélyi magyar arisztokráciában, sem a székelységben, sem a moldovai lakosságban nem élt az egységesítés vágya. A románok képzelt egységének mítoszát a nemzeti kommunizmus dogma szintjére emelte, és a létező összes propagandisztikus eszköz felhasználásával generációk agyába égette be. Ilyen kijelentések után nem is csoda, hogy a nemzet árulójának minősítették a szerzőt. A román akadémia elnöke történelemhamisítónak és fekete propagandistának nyilvánította, munkáját pedig gonosznak és nihilistának.⁶ Mi több, Boia tovább feszíti a húrt, és rámutat, hogy a Nagy Romániát alkotó országrészek története sem volt egységes: míg Besszarábia alig volt valaha is román fennhatóság alatt – lakossága moldovánnak nevezi magát, és nem romának –, addig Erdély az ezeréves Magyarország részét képezte.

5 Románul Cadrilater, vagyis Dél-Dobrudzsa (román neve Dobrogea de Sud, bolgárul Южна Добруджа). A Duna, a Beli Lom és a Kamcsija folyók, valamint a Fekete-tenger közötti terület. Adminisztratív szempontból két megyéből áll. Ezek románul Durostor és Caliacra, bolgár nevükön Dobrics és Szilisztra. A második balkáni háború után Románia kapta meg, majd a Neuilly-sur-Seine-ben kötött béke megerősítette a román uralmat. Az 1940. szeptember 7-én Németország és Olaszország által jóváhagyott krajovai megállapodás óta Bulgáriáé. A párizsi békeszerződés nem rendelkezett hovatartozásáról.

6 Sălăgean, Sandra: Ioan Aurel Pop țintește propaganda neagră a lui Boia (Ioan Aurel Pop célkeresztjében Boia fekete propagandája). *Evenimentul Zilei*. 2020. január 20.

Tény, 1918 végére a románok készen álltak a régen áhított egyesítés megvalósítására. (De kivel is egyesülhettek volna 1859 előtt? – teszi fel a kérdést a szerző.) Ennek kivitelezése azonban a szerencsének köszönhető: a Román Királyság körül létező birodalmak összeomlottak. A szövetséges, de rettegett Oroszország az antant győzelme ellenére is vesztesen került ki a háborúból, a konfliktust ki-robbantó Monarchiát büntetni kellett, Erdélyre pedig senki sem tartott igényt, ugyanakkor nem volt oly erő, mely a vesztes magyaroknak meg akarta volna hagyni. Mindezek ellenére Románia egyesítése jogos – mutat rá a szerző – még akkor is, ha megalapozását legendák támasztják alá. A régióban – a Balkánon és Köztes-Európában – minden a Nagy Háború után frissen alakult nemzetállam uralkodó nemzete bővelkedik mítoszokban. Az ünnepélyes megemlékezések, a román nép vitézségének, szimbólumainak fetiszizálásán túl legalább a profi történészek részéről elengedhetetlen egy előítéletektől mentes és kritikus történelemszemlélet – jelenti ki Boia.

A kötet törzsanyaga négy fejezetet tartalmaz. Ezek: (1) *Etnikumok és nemzetek*, (2) *Országok és határok*, (3) *Kisebbségek*, (4) *Következtetések helyett: december elseje Trianonnal való szembesítése*.

(1). A belle époque végén Európa etnikai térképe⁷ kelet felé haladva egyre mozaikszerűbb. Míg nyugaton nagy és homogén, egymástól jól elkülöníthető színfoltok láthatóak, addig a német tengertől keletre bonyolódik a helyzet. Kelet-Közép-Európa, valamint a kontinens délkeleti fele igencsak összekuszált: a színek és árnyalatok megszorodnak, egybefolynak, keverednek, és a térkép sem képes a valóság végtelen sokféleségét megragadni. Természetesen, a Nyugat sem egységes. A nemzetté válás hosszas folyamata során megvalósult a nyelv egysége és szabad fejlődése. Ebből a szempontból még a mintaként említett Franciaország is eléggé megosztott. Ennek ellenére a francia állam intézményesített beolvasztási folyamata eredettől függetlenül mindenkit valódi franciává tett. A latin és germán nyugat közötti igen élesen megrajzolt határvonal Belgiumon és Svájcra halad át. Mindkét országban a nemzetiségek kisajátították területüket.

⁷ Az 1892 és 1920 között kiadott *Brockhaus Konversations-Lexikon* 1902-ben megjelent VI. kötetében található térképről van szó.

Többek között ezért sem hasonlítható Erdély Svájchoz, mert a három „nemzet” – a Székelyföldet leszámítva – egymás mellett összekeveredve él – állítja a szerző. Boia itt téved: a középkori Erdélyben – az impériumváltás utáni időkig – a történelmi székelyföldi székeken kívül léteztek még szintiszta magyar területek (Aranyosszék, Kalotaszeg), továbbá a szászok Királyföldön (Königsboden) összefüggő, zárt etnikai tömböt alkottak, illetve a románnyelvű lakosság részaránya sokkal kisebb volt,⁸ és a XV. századig az Erdélyi-medence közepén a magyarság és a szászok összefüggő tömbjét nem szakították meg román települések.⁹

Nyugaton csak Elzász és Lotaringiai német lakosságú része jelent némi bizonytalanságot. A francia nemzetfelfogás – „egy mindennapos népszavazás”¹⁰ – elsősorban politikai és nem etnikai szempontú. Tehát az elzásziak döntésük alapján lehetnek franciák, míg a német értelmezés szerint ők németek, mert németnek születtek. Persze, a XXI. században a vita a franciáknak kedvező eredménnyel lezártnak tekinthető. Ugyanakkor Besszarábia vonatkozásában a nyelvi szempont nem döntő, hiszen – mutat rá a szerző – a román nyelvhasználat ellenére történelmi, vallási és kulturális tényezők nagyrészt a moldován tudatot erősítik.

A térképen látható eltérés Kelet és a Nyugat között a népvándorlásokkal magyarázható: míg a Nyugat a germán inváziók után lecsitul, addig a Kelet, a „másik” Európa tárva nyitva áll az ázsiai tömegek előtt. Szlávok, bolgárok, magyarok özönlik el. A magyarok a bolgároktól eltérően nem csak a nevüket, hanem a nyelvüket is megtartják. Maguk után vonzzák a besenyőket és a kunokat, majd a tatárok lerohanják az orosz fejedelemségeket. A XIII. században a törökök is feltűnnek, véget vetnek az ezeréves Bizánci Birodalomnak, és lassan-lassan igájuk alá hajtják a balkáni államszervezeteket. Mindezen

8 Mályusz Elemér: *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt*. Magyar Művelődéstörténet. Budapest, é.n. II. 123–124.

9 Makkai László: *Erdély története*. Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest. 1944. 101–105.

10 „Plébiscite de tout le jours”. Lásd: Renan, Ernest: Qu’est-ce qu’une nation? In: *Discours et conférences*. Paris, 1887. (magyarul: *Mi a nemzet?*. *Holmi*. VI. évf. 8. 1994. augusztus. 1177–1188.)

népek megjelenése a térség etnikai, nyelvi, vallási átalakulását eredményezte: a magyarok asszimilálták a környező népeket, a szlávok elnyelték a Balkán latin nyelvű populációját, a későbbiekben pedig az albánok török hatásra áttértek az iszlám hitre.

Európa keleti, dél-keleti része mindig is vonzotta a letelepedni vágyókat. Elsők a németek. A XII–XIII. század során egy homogén „germán tenger” jött létre. Ennek déli ágát képezték az erdélyi százsok, északi határa a Balti-tenger partmentéig terjedt ki. A karlócai békeszerződés után újabb német telepések érkeztek Bácskába, Baranyába és Bánátba, majd Szatmárba, de Nagy Katalin jóvoltából a Volgáig és a Fekete-tenger partjáig is eljutottak. Számszerűleg a zsidók következnek: a spanyolországi inkvizíció elől menekülők az Oszmán Birodalom területén leltek menedékre. Szaloniki ebben az időben lett zsidó város. Hasonlóan kelet felé migráltak a németországi zsidók, otthonra leltek Lengyelországban, Oroszországban. Az elmúlt századfordulón a főleg városlakó zsidóság Oroszországban elérte az ötmillió, a Monarchiában a kétmillió lelket. Ők alkották néhány város – Lemberg, Odessza – polgárságát, értelmiségét. Jászvásárban (Iași) a lakosság felét, Bukarestben 14,5 százalékot tették ki. Az örmények szintén szétszóródva éltek: Konstantinápoly lakosságának 10%-át képezték, de Magyarország és Galícia városaiban is létesítettek kolóniákat.¹¹ A görögök minden balkáni országban előfordultak, a XIX. század derekán a milliós Konstantinápolyban a lakosság 1/4-ét alkották. Kisebb létszámuk ellenére jelentős szerepet tölthettek be a két román fejedelemség társadalmi és kulturális életében is, a polgárság és arisztokrácia zömmel e nemzet szülőttei köréből származott. Nagyrészüket az elmúlt századfordulóra asszimilálódott.

A nemzetállamok jellemezte Nyugattól eltérően a Nagy Háború előtt Keleten még tartott a birodalmak kora. A Monarchia és a cári Oroszország 1918-ig nagyjából szilárdan áll. Az Oszmán Birodalom évtizedről-évtizedre veszít területeiből: 1830-ban orosz és nyugati segítséggel megszületik Görögország, majd az állandó orosz–török

¹¹ Boia nem említi az Apafi Mihály fejedelem engedélyével megtelepedő erdélyi örményeket (Lásd: Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. Kolozsvár, *Erdélyi Múzeum Egyesület*, LIX. évf. 1–2. 1997. 104–120.

konfliktusok következtében autonómiát nyernek a balkáni országok. Többek közt 1859-ben egyesülnek a román fejedelemségek, majd 1877-ben kikiáltják a Román Királyság függetlenségét.

A Monarchia („a Habsburgok országának utolsó avatárja”) egy ország vagy kettő? – teszi fel a kérdést a szerző. A lényeg, hogy megszületésétől összeköti őket az uralkodó személye. A birodalom két része azonban nagyon eltérő képet mutat, sőt 1867 után a különbség még jobban elmélyül.¹² Ausztria távolról sem egységes. A kimondott osztrák országrészekben többségben vannak a németek, de a birodalom ausztriai felében csak a lakosság 35 százalékát teszik ki. Cseh- és Morvaországban, valamint Galíciában kisebbségben vannak. Etnikailag a legsokszínűbb az 1775-ben Moldovától elhódított Bukovina. 1910-ben lakosságának 38,4 százaléka ukrán, 34,4 százaléka román, 21,2 százaléka német, 4,6 százaléka lengyel és 1,3 százaléka magyar nyelvű. Boia Jászi Oszkárt idézi, aki szerint a német nyelv tartotta össze a birodalom gazdasági és kulturális életét, valamint a hadsereget.¹³ A Monarchia ausztriai felében az „egyenlők közül egyenlőbb” státust élvező németek után a legnépesebbek a lengyelek voltak. A Habsburgok uralma alá került lengyeleknek sokkal jobb sors jutott a cári vagy a porosz elnyomást elszenvedő nemzettársaiknál. A csehek a gazdasági és a kulturális életben való fokozott részesedésük feltételei mellett joggal reménykedhettek a Monarchia trialista kormányzati rendszerre való átalakításában. (Boia nem említi Ferenc Ferdinánd – Chotek Zsófia miatt – a csehek iránti szimpátiáját.) Az Ausztriában levő történelmi tartományok autonómiájának megadása – a szerző szerint – csak jobban összekuszálta volna az így is igen bonyolult helyzetet, hiszen Csehországban csehek és németek, Galíciában lengyelek és ukránok, Bukovinában ukránok és románok éltek.

A kiegyezés révén Magyarország nem „egy országok gyülekezete” formájában, hanem nemzeti államként lett a Monarchia része. Érdekes államforma volt ez a dualizmus – állapítja meg Boia –, két egymástól eltérő ország igyekezett közös vonásokkal bíró egységes arculatot mutatni. Magyarország nagy gondját a nemzetiségek ké-

12 Boia mellékeli a *Brockhaus Konversations-Lexikon* 1903-ban megjelent XII. kötetében található Monarchia etnikai térképét.

13 *The dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929.

pezték. A magyar politikusok minden területi vagy nemzeti önállóságot elleneztek. Kivételt jelentett a Magyarország és Horvátország közjogi viszonyait új alapokra helyező kiegyezés (nagodba). Talán a horvát mintára Erdély nem érdemelte volna meg az önrendelkezés jogát, hiszen XVI–XVII. században Erdélyi Fejedelemség néven külön államként működött? Etnikai megosztása indokolná, hiszen a lakosság alig 34,8 százalékát képezték a magyarok, 55 százalékát a románok és 8,7 százalékát a németek.

Az 1848-as forradalom idején megszületett az állampolgári jogokban és kötelességekben egyenlő magyar nemzet. A magyar politikai elit francia mintára egységes magyar nemzetnek tekintette a Szent István alkotta ország lakosságát függetlenül annak nemzetiségétől. Így a magyar államalkotó nemzet részévé váltak a magyarok mellett, románok, szlovákok, szerbek, ukránok és németek. 1880 és 1910 között 700 ezer zsidó, 600 ezer német, 400 ezer szlovák és 100 ezer román és délszláv magyarosodott el.¹⁴ Mindezek ellenére 1910-ben Magyarország területén – Horvátországot is beleszámítva – a magyarok részaránya alig 45,5 százalék volt, Horvátország nélkül pedig 51,4 százalék. A XIX. századi elmagyarosítás folyamata eredményeképp az 1910-es népszámlálás 18,2 milliójához képest az 1950-es években a Szent Istváni ország lakossága elérte volna a 24 millió lelket, és ennek több mint kétharmada magyar anyanyelvű lett volna.¹⁵ Míg a Monarchia osztrák fele egy föderációs irány felé haladt, addig Magyarországon az erős elmagyarosító politika következtében megvalósulni látszott az egységes nemzetállam.¹⁶ A Nagy Háború nélkül

14 Hivatkozik Lendvai, Paul: *Die Ungarn. Ein Jahrtausend Sieger in Niederlagen* (Bertelsmann, München 1999.) román fordítására: *Ungurii*, Editura Humanitas, București, 2001, 2007, 2013. 339.

15 Lendvai ibidem

16 Ezzel szemben voltak a valóságot másként látó vélemények is. 1916-ban Ravasz László erdélyi püspök-helyettes ezt írta: „Az egész Mezőségnek nem székely lakta vidékén az oláhság az utóbbi ötven év alatt nagyobb hódítást végzett, mint amennyit ma egy nagyhatalom tud végezni hároméves harcban. Az erdélyi vármegyei magyarság – kimondhatjuk – elvesztette a létharcot: kicsúszott alóla a föld, elhalt ajakán a magyar szó” (Hatos Pál: Béke sortúzzel. *Lugas, Magyar Nemzet* hétvégi melléklet, 2020. február 29. <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/beke-sortuzzel-7767560/> Letöltés ideje: 2020. április 19.)

továbbra is fennmaradt volna a birodalom, de valószínűleg egy konföderációs állam formájában. Utólag persze lehetetlen megállapítani, hogy meddig ment volna el Ferenc Ferdinánd. Tény, hogy már a századfordulón születtek föderációs elképzelések. Érdeemes megemlíteni a lugosi *Aurel C. Popovici* által 1906-ban közreadott Nagy-ausztriai Egyesült Államok tervét.¹⁷ Elképzelése szerint etnikai szempontból a Monarchiát 15 államra lehetne osztani. Ezek: Ausztria Dél-Tirollal (német), Szudéta-vidék (német), Morvaország (német), Csehország, Szlovákia, Nyugat-Galícia (lengyel), Kelet-Galícia (ukrán), Magyarország, Székelyföld (magyar), Erdély, Bánság és Bukovina (román), Trento (olasz), Trieszt (olasz), Krajna/Szlovénia, Horvátország és Vajdaság (szerb). A világháború azonban sajátos módon megoldotta a nemzetiségi kérdést, az eredmény teljesen más, mint ha „normális” körülmények közt valósult volna meg.

A századfordulón az Orosz Birodalom területén 142 nyelvet beszéltek. Az 1897-es népszámlálás alapján a birodalom európai részen a 48,5 millió orosz mellett 20 millió ukrán, 5,8 millió fehérorosz, 7,5 millió lengyel, 5 millió zsidó és 1,7 millió német élt. A balti országok területén erős német jelenlét mellett az oroszok mindenütt kisebbségben voltak. Hasonló volt a helyzet a Krímben, ahol 1874-ben fordult a helyzet, ekkor a tatárok száma a lakosság 50 százaléka alá esett. Besszarábiában az 1897-es népszámlálás szerint a lakosság 47,6 százaléka román volt, 19,6 százalék ukrán, 11,8 százalék zsidó és 8 százalék orosz.

A Román Királyság (Regat)¹⁸ területén 1884-ben, 1889-ben és 1894-ben becsléssel állapították meg a lakosság számát. Az 1899-ben tartott első népszámláláson a felmérés nemzetiségre nem vonatkozott, csak az állampolgárságra és vallásra. Országos szinten a népesség 85 százaléka román állampolgárságú, Bukarestben ellenben a lakosság 35 százaléka idegen volt. A Regat legidegenebb területe Dobrudzsa. Egy olyan államrész – állapítja meg Boia –, melyre sem etnikailag, sem történelmileg nem formálhatott jogot az ország.

17 Popovici, Aurel C.: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn.* Verlag von B. Elischer Nachfolger, Lipcse, 1906.

18 Ókirályság (Románia 1918-ig)

Dobruzsza 1878-ig muszlim volt. Az 1912-es népszámlálás szerint a román elem meghaladta az 56,5 százalékot, míg a maradék 1/3-ot bolgárok, oroszok, görögök, törökök, tatárok, németek képezték. 1913-ban Románia a második balkáni háború után megszerezte Kadrilartert, ahol a románság a lakosság csupán 2,4 százalékát jelentette.

A balkáni négy-öt évszázados török uralom rányomta bélyegét a lakosság vallási hovatartozására. Annak ellenére, hogy a Porta viszonylag toleráns volt ebből a szempontból, a népesség egy része felvette az iszlám vallást (albánok, bosnyákok, pomákok¹⁹). A XIX. százdban az ismétlődő török–orosz háborúk következtében a térség államai önállóságot, majd függetlenséget nyertek, a területükön élő etnikai és vallási kisebbségeket pedig erőszakkal vagy lakosságcserevel megpróbálták eltüntetni.

(2). Az első világháborút megelőzően a térség országaiban növekedett a szomszédokkal szembeni frusztráció és gyanakvás. A háború után a birodalmak szétesése nemzetállamok létrejöttét eredményezte, és a wilsoni 14 pontban megfogalmazott alapelvek szerinti békekötés nem vette figyelembe a minden néppel szembeni méltányosságot, az egymással egyenlő szabadságban élés jogát és az etnikai határokat, hanem szentesítette a pillanatnyi katonai helyzetet. Boia szerint a Párizs környéki békekötések etnikai, történelmi, földrajzi és geostratégiai szempontok szerint szabták meg az új határokat. De a szuronyok árnyékában visszaélések is történtek: Dél-Tirol és Danzig esete. Lengyelország újjászületése etnikai és történelmi jog szempontja alapján valósult meg, de az új ország megkapta Felső-Sziléziát annak ellenére, hogy a népszavazás a Németországgal való csatlakozás mellett döntött. Történelmi jogra hivatkozva Lengyelországnak ítélték Vilniust is. A litván főváros lakosságának vallási megoszlása az 1897-es népszámlálás szerint: 16 százaléka orosz ortodox, 34 százaléka katolikus, 47 százaléka zsidó. Az 1931-es lengyelországi népszámlálás szerint a kisebbségek (ukránok, fehéroroszok, zsidók, németek) adták a lakosság 1/3-át.²⁰

19 muzulmán bolgárok

20 A szerző Norman Daviest idézi (*Istoria Poloniei*. Volumul II. Editura Polirom, Iași, 2014. Magyarul: *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, 2000. 1040.)

Határesetet és mesterséges állam látszatát keltette Csehszlovákia. Létrejöttében részben az etnikai szempontok, illetve a történelmi jog és a földrajzi „egység” játszottak szerepet. Az államalkotó nemzetet képező szlovákoknál is jelentősebb számú – 3 millió – némettel az új tákolmány megkapta a Szudéta-vidéket. Míg a csehek kultúrája jelentős német hatás alatt alakult ki, addig a szlovák a magyar kultúrából építkezett. Mi több a szlovákoknak sosem volt saját országuk, ezer évig a magyarok árnyékában éltek. Túl hamar bebizonyosodott, hogy elhamarkodott volt ennek az államnak a megalapítása. Míg a csehek a német kisebbséggel voltak elfoglalva, addig a szlovákok a magyar kisebbség létével konfrontálódtak. A trianoni határ megállapításánál a döntéshozók földrajzi szempontokat vettek figyelembe: a Duna–Ipoly vonalán húzták meg azt. Ezáltal teljesen magyar lakosságú terület került idegen fennhatóság alá. Csehszlovákia tárgyalását Boia egy igencsak nem vitatható ténnyel folytatja: Bratislava évszázadokig Pozsony néven magyar fővárosként funkcionált. Ugyanakkor Kárpátalját csak azért kapta meg az új államszervezet, mert pillanatnyilag nem találtak más megoldást (Ukrajna, illetve Oroszország nem jöhetett szóba).

Első látásra a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság az előbbieknél egységesebbnek tűnt, területén az uralkodó délszlávok a lakosság 87 százalékát tették ki, míg 13 százalékot a kisebbségek (Románia, Csehszlovákia és Lengyelország esetében ez 30 százalék volt). Mindezt úgy érték el, hogy a bosnyákokat és a macedónokat szerbeknek nyilvánították. Jugoszlávia a mintapéldája annak, hogy az egy nyelv, egy nép meghatározás nem minden esetben érvényes. A XX. század történelme bizonyítja, hogy a görögkeleti és balkáni Szerbia, a katolikus és közép-európai Horvátország, a szintén katolikus, de Habsburggá vált Szlovénia összeférhetetlenek, nem képesek megmaradni egy államalakulatban. A délszláv ország szétfeszítéséhez még hozzájárult az albánná vált, de a szerb nép bölcsőjének tekintett Koszovó és a muzulmán Bosznia is. Talán a nacionalista és türelmetlen Szerbiánál a tapasztalatokkal rendelkező és toleránsabb Habsburg Birodalom sikeresebben tudta volna kezelni ezeket az ellentéteteket.

Románia azzal a szándékkal lépett be az első világháborúba, hogy lemondva az orosz szövetséges birtokában levő Besszarábiáról, megszerzi Erdélyt és Bukovinát. Ennél azonban sokkal jobban járt. A trianoni békediktátum nem csupán a történelmi Erdélyt, hanem Máramarost, a Bánság egy részét és Partiumot is neki ítélte. Ezek a területeken az 1910-es népszámlálás román többséget mutatott: 53,7 százalékot a 31,6 százalékos magyar elemmel szemben. A magyarság számszerűleg több megyében is abszolút többséget mutatott, úgy ahogy a városokban a német elemekkel közösen szintén túlsúlyban voltak. Az ezer évig a Magyar Királyság részét képező Erdély nem a dákoromán kontinuitás miatt, hanem a háború után fennálló etnikai összetétel okán kaphatta meg a provinciát. Ezzel szemben Magyarország nem csak történelmi jogaira – többek közt arra is, hogy a román-ság évszázadokon keresztül szivárgott be –, de földrajzi szempontokra hivatkozva tartott igényt Erdélyre. A szerző *Elisée Reclus* 19 kötetes művéből idéz: „a Magyar Királyság vegyes lakossága ellenére Európa legkompaktabb és leghomogénebb egységét alkotja”.²¹ Majd hozzát teszi: valóban földrajzilag igen szép a Kárpátok vonulata által átölelt Pannónia. Ha e szempont alapján született volna döntés, Magyarország túlélte volna. A román elit azonban a Dnyesztortól nyugatra, a Dunától északra, a Tiszáig kívánta kiterjeszteni határait, Szegedig és Szolnokig, nagy magyarlakta területeket is bekebelezve, mert „csak így kerülhető el a román egység megcsorbítása”.²²

Az 1930-as romániai népszámlálás valamivel egységesebb képet mutatott. A 18 milliós lakosság 71 százaléka román. Részarányuk magasabb vidéken (75,3 százalék), alacsonyabb a városokban (58,6 százalék). A többi etnikummal szemben kisebbségben vannak a Kad-

21 *La Nouvelle Géographie universelle, la terre et les hommes* (Új világföldrajz, a Föld és emberei) III. Paris, 1888. 289.

22 Constantin Kirițescu (1876–1965) politikus és történész *Istoria războiului pentru întregirea României: 1916–1919*. (Románia egyesüléséért folyó háború történet 1916–1919. III. București, 1927. 518.) munkájára hivatkozik. Ennél radikálisabban fogalmazott Ion I. C. Brătianu miniszterelnök: „Nem nyughatunk mi románok, míg Magyarországon az életképesség szikrája is leledzik” (Situația internațională a României. Expunere făcută la Adunarea Deputaților. 16–17 decembrie 1919.) Erről a durva elszólásról Boia nem tesz említést (vagy nem ismeri).

rilaterrel egyesült Dobrudzsában (44,2 százalék), de Bukovinában is (44,5 százalék). Ennek ellenére az 1923-as alkotmány szerint „a román állam homogén, egységes és oszthatatlan állam”.

Magyarország „mindent elvesztett, amit veszthetett, de még ennél is többet” – állítja Boia, majd Paul Lendvai adataira hivatkozva felsorolja a trianoni veszteségeinket. Beismeri, hogy helyenként lehetett volna Magyarország számára kedvezőbben dönteni, de kivétel nélkül minden alkalommal a vesztes kárára bírászkodtak. Megemlíti Csallóköz, Észak-Bácska, Székelyföld és a partiumi városok – Nagyvárad, Arad – esetét, ahol többszáz magyar területet kerültek a terjeszkedő fiatal nemzetállamok tulajdonába (Arad 62 ezer lakosából 39,3 ezer vallotta magát magyarnak, míg Nagyvárad esetében 68 ezer lélekből 40,7 ezer volt magyar).

Bulgária azzal a céllal lépett be az első világháborúba, hogy visszaszerezheti a második balkáni háborúban elvesztett területeit (többek közt a Romániához csatolt Kadrilatert). A neuilly-i béke azonban megfosztotta Macedónia egy részétől, valamint Kelet-Trákiától, miáltal elvesztette égei-tengeri kijáratát.

Törökországra a sèvres-i békediktátum kemény feltételeket szabott: területének jelentős része francia és brit megszállás alá került, Isztambul kivételével megfosztotta az európai területektől, valamint Kis-Ázsia egy részétől. Mindezeket Görögország javára ítélték. Törökország az Anatóliai-félsziget közepére szorult vissza. 1923-ra azonban visszafoglalta a görögök által megszállt területeket, és az 1923-ban aláírt Lausanne-i béke a harctéren kialakult helyzetet szentesítette.

A cári birodalom felbomlása után keletkezett országok közül csak Finnország rendelkezett a többiekhez képest etnikailag homogén lakossággal. Egy 1900-as felmérés szerint kétmillió volt a finn, 332 ezer a svéd, 5795 orosz és 1674 német anyanyelvű az akkor még autonóm nagyhercegség területén. A balti államok mindegyikében a többséget az autochton lakosság képezte. A helyzetet árnyalta a főleg városokban élő német, orosz, zsidó, lengyel kisebbség. Ez az etnikai sokszínűség sok gondot okozott az eljövendő évtizedekben a szovjet hatóságoknak.

1918 a nemzetek „nagy pillanata” volt – állapítja meg Boia. Pillanatok alatt megszűntek a birodalmak, helyüket a nemzetállamok vették át. A történelmi jog helyett az etnikai szempont érvényesült. Nézhetett volna másképp is ki Európa térképe a Párizs környéki békekötések után? A szerző határozott válasza a „nem”. Talán egy-két helyen dönthetett volna népszavazás, mint Eupen, Teschen esetleg Dél-Karintia esetében (Felső-Szilézia, amint láttuk, kivételt képezett), de a többségben nem kérték ki a lakosság véleményét. Így talán a december 1-én szervezett gyulafehérvári román nagygyűlésen a százezeres tömeg előtt, az 1228 küldött által megszavazott egyesülés megvalósulását is kétségbe vonhatta volna egy esetleges népszavazás. Boianak nem lenne tudomása a kolozsvári ellen-nemzetgyűlésről, ahol 125 ezer magyar gyűlt össze? Ez kimondta: „Kelet-Magyarországnak Kolozsvárt 1918. december 22-én összesereglett különböző vallású és fajú népei kijelentik a Wilson-féle elvek értelmében gyakorolt önrendelkezési joguk alapján, hogy Magyarországgal egyazon népköztársasági állami közösségben kívánnak élni és az egységes és csonkítatlan Magyarország keretein belül követelik minden itt lakó nemzet számára a teljes egyenlőséget, szabadságot és önkormányzatot”.²³ A nagygyűlés elismeri az erdélyi magyarság és székelység teljes jogosultságú önkormányzati szervének és képviselőjének a Kolozsvárt 1918. december 17-én létrejött Erdélyi Magyar Székely Nemzeti Tanácsot. Tény, hogy népszavazásra sosem került sor. Azt azonban Boia újra hozzáfűzi, hogy a népszavazások esetében sosem döntöttek a vesztesek javára.

A Párizs környéki békeszerződések következtében létrejött új nemzetállamok közül Nagy-Románia (România Mare) a térség etnikailag legegységesebb állama. A két világháború között fennálló államszervezet egyetlen hibája, hogy képtelen volt integrálni a nemzeti kisebbségeket. Továbbá kérdés, hogy nem képeznek-e Besszarábiában a moldovánok külön nemzetet? Ezzel kapcsolatosan a történelem még íródik, a nemzetek még alakulnak/alakulhatnak, ezért majd a jövő dönti el a választ.

²³ Mikes Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig*. H-PRESS, Sepsiszentgyörgy. 1996.

(3) A kisebbségekkel a nemzetállamok mostohán bántak. Általában – ahogy a harmincas években végzett népszámlálások mutatják – főleg a homogenizáció, helyenként a lakosságcsere következtében mindenhol csökkent az etnikai kisebbségek létszáma. Finnországban a svéd kisebbség nagyjából a romániai magyarság részarányában van jelen. Nyelvük a finn mellet az ország hivatalos nyelve. Vajon milyen reakciót váltana ki Romániában, ha a magyar is hivatalos lenne? – teszi fel a kérdést a szerző. Tény, hogy a svédek részaránya egy évszázad alatt 14 százalékról 5 százalékra esett vissza.

Franciaország esetében a francia politikai nemzet, az *état nation* modellértékű, és a francia logika szerint univerzális értéket nyújt. Az egyenlőség jegyében mindenki hasonló jogokkal bír, és – mivel mellékesek – a népszámlálási statisztikában nem szerepelnek a nyelvre, vallásra és nemzetiségre vonatkozó adatok. Mindez asszimilációt eredményez. Csakis a pozitív megkülönböztetés mentené meg a kisebbségeket, de ez a terminus teljesen ismeretlen a nemzetállamok politikai eszközöket tartalmazó fogalomtárában.

A Balkán jelentette a kisebbségekkel szembeni türelmetlenség mintapéldáját. A „takarodjon el mindenki” jelszó alatt már a második balkáni háború után kizavarták a bolgárokat Törökországból, a törököket Bulgáriából, a görögöket Törökországból és a törököket Görögországból. Hasonló lakosságcsere vonatkozó szerződést írt alá 1919-ben Görögország és Bulgária. A legradikálisabb kitelepítést (menekülést) a görögök szenvedték el: 1923 után 1,3 millióan hagyták el Kis-Ázsia nyugati partvidékét, Szmirna/Izmir környékét, Kelet-Trákiát és Isztambult. Románia sem maradt ki ebből a folyamatból. Az 1936-ban Törökországgal aláírt lakosságcsere vonatkozó egyezmény alapján 117 ezer muzulmánt (törököt és tatárt) terveztek kitelepíteni Dobrudzsából és Kadrilaterből. A balti németekhez hasonlóan egy 1940. októberi konvenció alapján az összes dobрудzsai német (14,5 ezer) repatriált. Ezt megelőzően a Szovjetunió által elcsatolt Észak-Bukovinát 44 ezer és Besszarábiát 93 ezer, míg a Romániánál meghagyott Bukovinát 55 ezer német hagyta el. A Szovjetunióban maradt 1,3 millió – Volga menti, ukrainai és krími – németet a háború kitörése után Közép-Ázsiába és Szibériába de-

portálták. Hasonlóan jártak a krími tatárok, görögök és bolgárok is. Nyilvánvaló, a legnagyobb veszteség a zsidókat érte. A holokauszt megvalósításában Románia is kivette részét. Antonescu rezsimje a szovjettel való együttműködés vádjával illetve és Transznisztriába²⁴ deportálta a bukovinai és besszarábiai zsidókat. Ismert még a több-ezer áldozattal járó jászvásári pogrom (1941 júniusa). Boia megemlíti továbbá az észak-erdélyi százezer zsidó auschwitzzi deportálását. Ennek felelőse egyértelműen Németország – fűzi hozzá.

Az etnikai tisztogatás terén az Antonescu tábornok vezette kormány tervei sokkal merészebbek voltak. Létrehozták a „románosítás” minisztériumát.²⁵ Ennek célja a zsidótörvények érvényesítése, valamint az ország idegen elemektől való megtisztítása. Különböző tervek láttak napvilágot: az ukránok eltávolítása az elfoglalt területekről, helyükbe határon túli „szintiszta” román elemek betelepítése. Román diplomáciai berkekben Észak-Erdély visszaszerzésével kapcsolatosan területcserés megoldást is rebesgettek: Ukrajna etnikailag megtisztított területét ajánlották volna fel cserébe.

A második világháború során elpusztult a zsidó közösségek többsége, de eltűnt a kelet-európai német kisebbség is. Kiűzték őket Csehszlovákiából, Lengyelországból, Kalinyingrádból. Százezret telepítettek ki Magyarországról, Romániából és Jugoszláviából. A térképen egy új, nyugati irányba egészen az Oderáig eltolt Lengyelország jelent meg. Keleti – ukránok és fehéroroszok lakta – részét a Szovjetunió annektálta. Csehszlovákia és Lengyelország sikeresen „megoldotta” a kisebbségi kérdést. Lengyelországból a hatvanas években az antiszemizmus fokozódása miatt kivándorolt a háborút túlélő zsidóság maradék része is. A 2011-es népszámlálás adatai sze-

24 A Dnyeszter, a Bug és a Fekete-tenger határolta terület. 1941. augusztus 19. és 1944. január 29. között Romániához tartozott Transznisztriai Kormányzóság néven. Adminisztrációs szempontból 13 megyéből állt, legjelentősebb városa Odessza volt.

25 Boia az 1941-ben a bukaresti Katonai Földrajzi Intézet által kiadott *A románok elterjedése* című térképet (1: 2 000 000) mellékeli. A térkép szerint románok élnek a Dnyepertől keletre, a Maros mentén majdnem a Tiszáig, továbbá kompakt tömböt alkotnak az albán–görög határ mentén és Macedóniában. Interneten elérhetősége: https://pangea.blog.hu/2019/12/13/rom_nia_mare_n_og Linda_h_r_ilor_etnografice_rom_ne_ti (Letöltés ideje: 2020. április 23.)

rint a 38 milliós népességből 3200 vallotta magát zsidónak. Szlovákia a háború utáni lakosságcsere révén áttelepített majdnem százezer magyart. Bulgária elutasította a világháború alatt kiszolgáltatni a zsidókat a Harmadikk Birodalomnak, de az azóta eltelt évtizedek során mind a zsidó, mind a görög közösségek eltűntek az ország területéről. Az utolsó számottevő etnikai kisebbségtől – a törököktől – a kommunista rendszer az 1980-as években próbált „megszabadulni”. Jelenleg az ország lakosságának alig 9 százaléka vallja magát töröknek.

Romániában a világháború után a kisebbségek létszáma relatív és abszolút értékben is csökkent, elsősorban Kadrilater, Besszarábia és Észak-Bukovina elvesztése miatt. A zsidó közösség lélekszáma 1948-ban 400 ezer lelket számlált, de folyamatosan csökkent a kivándorlás miatt. Izrael állam megalakulása felgyorsította az alijázást. 1966-ra 43 ezren maradtak az országban, számuk a rendszerváltás idejére 8 ezerre olvadt. Az 1948-as népszámlálás adatai szerint a 334 ezres németséget a kommunista rendszer a hetvenes években egyszerűen eladta az NSZK-nak. A 2011-ben tartott népszámlálás szerint 36 ezren maradtak. Az erdélyi magyarok a nyolcvanas évek végén kezdtek repatriálni, folyamat, ami felgyorsult a rendszerváltoztatás után. A kommunizmusban lezajlott erőltetett iparosítás is jelentősen hozzájárult a lakosság homogenizálásához: a vidéki, főleg a havasalföldi, olténiai és moldovai román lakosságot az erdélyi és a bánásági városokba telepítették.

Romániában – a szó szoros értelmében egységessé vált kelet-európai nemzetállamokhoz képest – a kisebbségek egy része megmaradt: 1,2 millió magyar és 621 ezer roma. Mivel a multikulturalizmus mostanra divatos lett, hát Romániában is megjelent, de ez egy kirakat-multikulturalizmus, ugyanis a szász települések templomai, épületei építészeti stílusuk alapján könnyen felismerhetőek, de e települések lakosai már nem németek.

Míg „a másik Európa” az etnikai homogenizálódás irányába tart, addig a Nyugat egyre több bevándorlót fogad be – többek közt 3,5 millió románt is –, és egyre színesebb képet mutat. Boia Lengyelországot és Magyarországot illeti kritikával, mert e két ország a „szép a multikulti, de jobb nélküle” elvet követve nem hajlandó megnyitni

kapuit az új migránshullám előtt. Hozzáteszi, hogy a megalkuvóbb Románia sem fogadja tárt karokkal a bebocsátásra váró tömeget.

Talán eljön az az idő, amikor a „kisebbség” és a „nemzet” kifejezések ósdivá válnak, megvalósul az európai integráció, és a közös Európában mindenki kisebbségbe kerül, a románok, de annak ellenére, hogy a legszamosabbak, a németek is – állítja Boia. De nincs kizárva egy másik út sem: az iszlamizálódott Európa.

(4) Közeledik Nagyrománia megvalósításának centenáriuma, míg Magyarországon a trianoni béke évfordulójára készülnek. A román nacionalisták szerint „felháborító, hogy a magyarok szomorkodjanak, amikor mi ünnepelünk”. Ezzel szemben az erdélyi magyarok provokációnak tekintik december elsejének nemzeti ünnepévé való nyilvánítását. „Nacionalistáink – mondja a szerző – meg kellene érteniük, hogy az erdélyi románság magyar elnyomás alóli felszabadulásának ünnepe az erdélyi magyarok számára nem üdvözlendő esemény. Nacionalistáink mindenhol Erdély elrablására irányuló magyar összeesküvést látnak.” Boia véleménye szerint sértés lenne az erdélyi románokra nézve, ha valaki feltételezné róluk, hogy az erdélyi magyarság erővel kényszeríteni tudja őket a Magyarországhoz való csatlakozásra. Az összeesküvés elméleteket gyártók szerint Oroszország beavatkozna, és Ukrajnát követően Románia kerülne feldarabolásra. Kérdés, hogy mit nyerne Magyarország egy akkora román kisebbséggel? A nacionalista örületből úgy lehetne kilépni – állítja a szerző –, hogy elismerjük Erdély kettős történelmének – néha egymástól eltérő, de egymást kiegészítő – létezését. Erdély a Magyar Királyság szerves részét képezte, a középkorban magyar fejlődései a Szent Istváni állam folytonosságát képviselték. Ha Erdély múltja megosztott, jelene minden kétséget kizárva román – állítja Boia. Az európai út nem a régi határokhoz való visszatérés, hanem a határok megszüntetése, egy mindenki számára otthon nyújtó kontinens megteremtése, vagyis a tét nem a múlt, hanem a jövő – zárja művét a szerző.

Boia sztártörténész, művei olvasmányosak, népszerűek, nagyjából egy időben jelennek meg románul a Humanitas Kiadónál, valamint

franciául a Les Belles Lettres kiadásában. Az erdélyi magyarok lelkesedve fogadták írásait, és a román antinacionalizmus bajnokát látják benne. Akiknek viszont fáj Trianon, úgy tartják, hogy – minden, a magyarok irányába tett gesztusa ellenére – Boia első száz tulajdonsága is az, hogy román. Nem tagadja a dákoromán kontinuitást, számára az őslakosok mindig a románok voltak, az Osztrák–Magyar Monarchiát a románokat elnyomó rendőrállamnak tartja, és nem utolsó sorban nem tagadja a gyulafehérvári román nagygyűlés döntésének jogosságát.

Lucian Boia: *În jurul Marii Uniri de la 1918. Națiuni, frontiere, minorități* (1918 – A nagy egyesülés éve. Nemzetek, határok, kisebbségek.) Editura Humanitas, București, 2017. 129 old. ISBN 978-973-50-5894-4

Géczi Róbert